

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Ситар Ганна Василівна

УДК 81'367:81'373.7: 81'32

**СИНТАКСИЧНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ:
СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ, ПРАГМАТИЧНИЙ І
ПРИКЛАДНИЙ ВИМІРИ**

Спеціальності 10.02.01 — українська мова,
10.02.21 – структурна, прикладна та математична лінгвістика

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант:

доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Загнітко Анатолій Панасович,
Донецький національний університет імені
Василя Стуса, завідувач кафедри загального та
прикладного мовознавства і слов'янської
філології.

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор
Дарчук Наталія Петрівна,
Київський національний університет імені
Тараса Шевченка, професор кафедри української
мови та прикладної лінгвістики;
доктор філологічних наук, професор
Скаб Мар'ян Стефанович,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, завідувач кафедри історії
та культури української мови;
доктор філологічних наук, професор
Кондратенко Наталія Василівна,
Одеський національний університет імені
І. І. Мечникова, завідувач кафедри прикладної
лінгвістики.

Захист дисертації відбудеться «18» жовтня 2018 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.19 в Інституті філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01601, м. Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14, актовий зал).

Із дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці імені М. О. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01601, м. Київ, вул. Володимирська, 58, к. 12).

Автореферат розіслано « 13 » вересня 2018 року.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради Д 26.001.19

 Л. В. Домилівська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Фразеологічний фонд кожної мови як відбиття національно-мовних особливостей певного народу цілком закономірно привертає увагу мовознавців. Попри наявність значної кількості досліджень, численні питання, пов'язані зі статусом, ознаками, межами й типами фразеологічних і/або фразеологізованих одиниць, на сьогодні залишаються остаточно не розв'язаними.

У центрі цього дослідження перебувають синтаксичні фразеологізми (далі СФ) (або фразеологізовані речення (далі ФР), мікросинтаксичні конструкції) сучасної української мови, під якими розуміємо специфічний вияв речення, у якому стрижневий (незмінний, постійний) і змінний компоненти пов'язані ідіоматично та розташовані фіксовано, граматичні зв'язки і прямі лексичні значення слів послаблені або втрачені на сучасному етапі розвитку мови (праці А. В. Величко, М. В. Всеволодової, Лім Су Йон, Н. Ю. Шведової, Д. М. Шмельова та ін.). Так, у виділених реченнях *У мене ще не такі тасмниці є. Навіть тобі не скажу! Я скочив з лавки. **Оце так друг!*** (Гриб Кузьма); *Він зиркнув на неї з-під окулярів і хижо заусміхався. **Боже, оце так зуби!*** — *Ви готові пірнуть зі мною до самих бездн Метаматики?..* (Любка Дереш); *...увесь конфлікт скінчився тим, що хлопці тільки відібрали в есесівців худобу та й повернули її селянам, а грабіжників потурили геть, добре таки їх налякавши своїм грізним втручанням. «**Оце так союзники!**»* (Іван Багряний); *Щойно одержала черговий номер, в якому прочитала, яка буде ціна на передплату 2010 р. Очам не повірила, перечитала вдруге. **Оце так подарунок буде до Нового 2010 року.*** *Вочевидь, газета — будь-яка — буде не по кишені простому люду* (Сільські вісті. — 28.07.2009) стрижневим компонентом є *оце так*, а змінним — *друг, зуби, союзники, подарунок*. Наведені речення вживаються зі значенням оцінки (переважно негативної) реалії мовцем або зі значенням параметрів реалії (у другому прикладі — розміру та форми зубів), вони побудовані за моделлю *Оце так N₁ Сор_f*, де N₁ — іменник у формі наз. в., Сор_f — відмінюване дієслово-зв'язка (у перших трьох прикладах ця позиція в теперішньому часі формально не реалізована).

Визначальну роль у формуванні синтаксичного фразеологізму відіграє стрижневий компонент, який типово складається з поєднання кількох лексем — службових і повнозначних слів, котрим властиве семантичне спустошення (у поєднаннях повнозначних слів: *де тобі, куди там, який там, яке там* та ін.) або семантичний зсув (у службових словах або поєднаннях повнозначних і службових слів: *не до, ну і, оце й, теж мені, що за, чим не*): ***Де тобі встигнути?! Яке там добре! Не до відпочинку зараз нам. Теж мені друг! Чим не подарунок?! Що за дівчина!***

ФР належать до сфери експресивного синтаксису, особливості якого на матеріалі української мови досі вивчені не достатньо. Як асиметричні одиниці переважно з простою будовою і ємним, часто неоднозначним, змістом вони передають емоції та почуття мовця, надають мовленню експресивності й емоційності, тому дослідження закономірностей формальної, змістової та прагматичної організації таких конструкцій є актуальним завданням мовознавства. Отримані відомості про влаштування та особливості функціонування СФ є

невід'ємним складником знань про синтаксичні особливості відповідної мови, украй важливим для опанування мовою, у тому числі іноземцями. Усе це зумовлює **актуальність** обраної теми дослідження.

СФ як своєрідний тип речень на матеріалі різних мов привертав увагу представників різних лінгвістичних шкіл та напрямів: передусім, широкого підходу до фразеології (В. Л. Архангельський, А. М. Баранов, Д. О. Добровольський, Т. О. Туліна та ін.), розмовного синтаксису (П. С. Дудик, Н. Ю. Шведова, Д. М. Шмельов та ін.), функційно-комунікативного синтаксису (М. В. Всеволодова, А. В. Величко, Л. О. Балобанова, Лім Су Йон, Мюн Лім Дон та ін.), Московської семантичної школи (І. О. Мельчук, Ю. Д. Апресян, Л. Л. Іюмдін, В. Ю. Апресян та ін.), конструкційної граматики (Чарльз Філлмор (Charles Fillmore), Пол Кей (Paul Kay), Мері Кетрін О'Коннор (Mary Catherine O'Connor), Адель Голдберг (Adele Goldberg), Мір'ям Фрід (Mirjam Fried) та ін.), у межах яких дослідники оперують термінами, усталеними у відповідній концепції: «стійка фраза», «фразеологізоване речення», «синтаксичний фразеологізм», «комунікативний фразеологізм», «синтаксична ідіома», «граматична ідіома», «фразеосхема», «конструкція малого синтаксису», «конструкція мікросинтаксису», «фразама», «нестандартна конструкція», «формальна ідіома» («лексично вільна ідіома»).

У дослідженні вживаємо терміни «синтаксичний фразеологізм» і «фразеологізоване речення» як синоніми. Використання терміна «синтаксичний фразеологізм» умотивоване безпосередньою вказівкою на взаємопроникнення явищ двох мовних ярусів – синтаксису і фразеології, наголошенням синтаксичного рівня здійснення фразеологізації¹. Терміном «фразеологізоване речення» оперуємо як добре відомим та усталеним в українському мовознавстві (М. І. Личук, В. Д. Шинкарук, Л. В. Шитик).

Проблему фразеологізації речення поставлено й докладно досліджено на матеріалі російської мови (Л. О. Балобанова, А. В. Величко, В. Ю. Мелікян, М. Л. Хохліна, Н. Ю. Шведова, Д. М. Шмельов та ін.). Окремі групи СФ розглянуто в англійській (Л. Г. Верба, О. В. Вершиніна), іспанській (А. В. Мелікян), перській (О. А. Веретенников), марійській (Л. О. Абукаєва) мовах. Відомі також і зіставні дослідження СФ у російській і корейській (М. В. Всеволодова, Лім Су Йон), російській і болгарській (Кеті Нічева, Віра Ченева, Денис Шепелев), російській і германських (В. Ю. Мелікян), російській і марійській (Л. О. Абукаєва), російській, татарській, казахській, кумикській і німецькій (З. Р. Аглеєва) мовах.

Українські ФР ґрунтовно проаналізовано М. І. Личук та В. Д. Шинкаруком (2001), які виділили три ступені фразеологізації речень, що продовжує напрям студій Н. Ю. Шведової. В останніх дослідженнях (2017) М. І. Личук визначила ФР як один із типів нечленованих речень, що охопле три підтипи: а) ФР із тавтологійними компонентами; б) напівфразеологізовані речення; в) частково ФР.

¹ Про рівні фразеологізації в мові див. праці М. В. Всеволодової (Всеволодова М. В. Уровни фразеологизации в языке и некоторые проблемы перевода фразеологических единиц на другие языки. *Frazeologia a przekład* / red. W. Chlebda. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2014. S. 73-91 та ін.).

Особливості окремих груп ФР в українській мові висвітлено в межах досліджень відповідних семантичних, синтаксичних або комунікативних категорій: ствердження і заперечення (М. П. Баган, О. П. Куш, А. Й. Паславська), згоди (Н. К. Войцехівська), тотожності (Н. Г. Горголюк), явищ синхронної перехідності синтаксичних одиниць, зокрема складних речень у діалогічному мовленні (Н. К. Шульжук), складносурядних речень (Г. М. Глушкова), складних речень підрядно-сурядного типу (Л. В. Шитик), комунікативної інтенції (С. Т. Шабат-Савка) та ін. СФ досі не розглядали у площині прагматики, а також в аспектах статистичного й автоматичного аналізу.

У реферованому дослідженні здійснено комплексний аналіз СФ української мови, з'ясовано структурні, семантичні та прагматичні ознаки специфічних одиниць, які перебувають на межі синтаксису і фразеології.

Загальноновизнана в українській граматиці предикатно-аргументна теорія речення, за якою центральним компонентом речення є дієслово-предикат, валентний потенціал котрого зумовлює кількість і якість субстантивних компонентів (актантів), дає змогу виявити закономірності структурної й семантичної організації дієслівних речень вільного (не зв'язаного, не ідіоматичного) типу, які є найпродуктивнішими в українській мові. Відсутність у ФР дієслівних предикатів як організаційних центрів, формування їх навколо поєднання службових і повнозначних компонентів із властивим семантичним спустошенням або семантичним зсувом (*куди там, от тобі/вам і/ї, оце так, теж мені, чим не, що за, яке там* і под.) або навколо поєднання повторюваних повнозначних і службових (*і, не, так, як* і под.) компонентів мотивує пошуки іншої лінгвістичної теорії та інших методів для їх коректного опису.

Дослідження є спробою аналізу СФ із погляду конструкційної граматики (Construction Grammar), основні ідеї якої викладено у працях Чарльза Філлмора, Пола Кея, Мері Кетрін О'Коннор, Адель Голдберг, Мір'ям Фрід та ін. Плідними для дослідження СФ є передусім такі ідеї конструкційної граматики:

1) конвенційність та некомпозиційність мовного знака, форма та значення якого не можуть бути пояснені лише за допомогою поєднання форми та значення їхніх компонентів;

2) складність конструкції як результат взаємовпливу різних її рівнів: синтаксичного, семантичного, прагматичного та просодичного;

3) відсутність протиставлення ядерних і периферійних одиниць мови, визнання «типових» і «нетипових» конструкцій однаково важливими для розуміння влаштування граматики певної мови²;

² Дослідники відкидають «ідею, за якою справжня природа мови може бути найліпше вивчена та з'ясована на основі ідеалізованої підмножини ядерних мовних виразів, конструкційна граMATика зобов'язується досліджувати мову в її аутентичних виявах та ставить наголос на емпірично ґрунтованому аналізі» [Fried Mirjam. Construction Grammar. A. Alexiadou & T. Kiss (eds.). Handbook of syntax (2nd ed.). Berlin : Walter de Gruyter, 2015. P. 3]. Цікаво, що ця ідея принципово відрізняє граматику конструкцій і Московську семантичну школу, у межах якої запропоновано протиставлення «великого» й «малого» синтаксису (Ю. Д. Апресян, В. Ю. Апресян, І. М. Богуславський, Л. Л. Юмдін, В. З. Санников), синтаксичні фразеологізми розглядають у межах останнього.

4) використання формальних і статистичних методів до аналізу конструкцій.

До виконання корпуснозорієнтованого дослідження СФ залучено статистичні методи для доведення високого ступеня не випадковості (зв'язаності, залежності) поєднання слів у складі стрижневих компонентів СФ в українській мові за допомогою обчислення показників асоціації (англ. association measures, measures of association), що є кількісним підтвердженням стійкості їх зв'язку.

Під час виконання теоретичної частини дослідження висунуто такі гіпотези.

Гіпотеза 1. СФ, як і будь-які інші стійкі (ідіоматичні) одиниці, мають високий ступінь не випадковості поєднання компонентів, що входять до складу незмінної частини речення.

Гіпотеза 2. Оскільки існує взаємозв'язок між якісними ознаками та кількісними параметрами мовних одиниць (за Б. М. Головіним, В. В. Левицьким, В. І. Перебийніс та ін.), припускаємо, що показники не випадковості появи двох і більше компонентів відрізняються для таких типів мовних одиниць, як лексичні фразеологізми, нефразеологізовані речення і ФР (СФ).

Гіпотеза 3. Ступінь не випадковості (зв'язаності) компонентів синтаксичного фразеологізму залежить від кількості компонентів у ньому.

Статистичний аналіз СФ здійснено за даними Українського національного лінгвістичного корпусу (далі УНЛК) Українського мовно-інформаційного фонду НАН України.³

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах наукової держбюджетної теми кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса «Комунікативно-прагматична і дискурсивно-граматична лінгвоперсонологія: структурування мовної особистості та її комп'ютерне моделювання» (номер державної реєстрації 0115U000088, 2015-2017 рр., науковий керівник — доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України А. П. Загнітко. Тему дисертації затверджено Вченою радою Донецького національного університету імені Василя Стуса (протокол № 12 від 24.12.2010 р.), уточнено (протокол № 10 від 24.06.2016 р.) і погоджено в науковій координаційній раді «Українська мова» НАН України (протокол № 57 від 05.05.2011 р.).

Мета дослідження — з'ясувати кваліфікаційно-класифікаційні ознаки СФ у сучасній українській мові з виявленням їх прагматичного потенціалу, визначенням ступеня не випадковості поєднання слів у складі стрижневого компонента й опрацюванням принципів автоматичного встановлення СФ у корпусі текстів.

Поставлена мета зумовлює розв'язання таких завдань:

- 1) з'ясувати статус СФ у системі фразеологічних і синтаксичних одиниць;
- 2) визначити напрям сучасної граматики, у межах якого можна коректно проаналізувати СФ як багатоаспектні, семантично ємні й поліфункційні мовні одиниці;

³ Дякуємо Директору Українського мовно-інформаційного фонду НАН України академіку НАН України В. А. Широкову за наданий доступ до корпусу.

3) адаптувати метод моделювання до репрезентації різних рівнів влаштування СФ;

4) установити моделі СФ у сучасній українській мові;

5) виявити словоформи / поєднання словоформ, які типово виконують роль стрижневого компонента в синтаксичних фразеологізмах;

6) виокремити шляхи утворення СФ у сучасній українській мові;

7) скласифікувати СФ за структурними й семантичними ознаками;

8) схарактеризувати прагматичний потенціал СФ в українській мові: диференціювати прагматичні функції СФ і типи адресата у відповідному повідомленні; розмежувати вияви адресата й адресанта у відповідних повідомленнях; простежити комунікативні прийоми посилення впливу синтаксичного фразеологізму на адресата;

9) обрати оптимальний показник асоціації для виконання статистичного аналізу СФ та здійснити відповідні обчислення для всіх виявлених моделей;

10) виділити ознаки СФ, придатні для формалізації, та створити лінгвістичний алгоритм для розпізнавання СФ в українськомовному корпусі текстів з урахуванням цих ознак та різних типів аналізованих одиниць;

11) спроектувати та реалізувати базу даних «Синтаксичні фразеологізми в українській мові»;

12) обґрунтувати структуру словникової статті словника СФ української мови.

Об'єктом дослідження є СФ у сучасній українській мові.

Предмет дослідження — моделі СФ у сучасній українській мові, їхні структурні, семантичні, прагматичні ознаки і статистичні параметри.

Матеріалом дослідження є більше 16000 контекстів уживання синтаксичних фразеологізмів, дібраних з української художньої літератури кінця XIX – початку XXI ст., періодичних видань та українськомовних інтернет-ресурсів, а також Українського національного лінгвістичного корпусу НАН України.

На сьогодні укладений на підставі аналізу матеріалу реєстр нараховує 105 моделей⁴ СФ. З урахуванням основних виявів і варіантів моделей до нього входять 39 конструкцій із двочленним стрижневим компонентом, 28 – із тричленним, 10 — із чотиричленним, 2 — із п'ятичленним, 22 моделі речень з одночленним стрижневим компонентом і повторами змінних словоформ і 4 моделі речень з однослівним незмінним компонентом без повторів слів у змінній частині.

Методологічну базу дослідження становлять основні положення *конструкційної граматики* (Адель Голдберг, В. В. Жуковська, Мері Кетрін О'Коннор, М. В. Копотєв, Ю. Л. Кузнецова, Пол Кей, К. В. Рахіліна, Чарльз Філлмор, Мір'ям Фрід); *теорії інформації й теорії ймовірності* (Роберт Маріо Фано (Robert Mario Fano), Патрік Генкс (Patrick Hanks), Кеннет Ворд Чарч (Kenneth Ward Church)); *лінгвістичної статистики* (С. Н. Бук, Т. В. Бобкова, Б. М. Головін, Н. П. Дарчук, Беатріс Делль (Béatrice Daille), Штефан Еверт (Stefan Evert), В. В. Залеська, Брігітте Кренн (Brigitte Krenn), В. В. Левицький,

⁴ Модель речення розуміємо як нерозривну єдність форми речення, відтвореної у вигляді структурної схеми, і типового значення речення (за М. В. Всеволодовою).

В. І. Перебийніс, Павел Пеціна (Pavel Pecina), Л. М. Пивоварова, Павел Рихли (Pavel Rychlý), Вайолета Серетан (Violeta Seretan), Майкл Стаббс (Michael Stubbs), М. В. Хохлова, О. В. Ягунова, Sasa Petrovic, Jan Snajder, Bojana Dalbelo Basic, Mladen Kolar), *автоматичного опрацювання мовлення* (Daniel Jurafsky, Джеймс Мартін (James H. Martin), Ю. Д. Апресян, І. М. Богуславський, В. Г. Волошин, В. Д. Гусев, Н. П. Дарчук, Л. Л. Іюмдін, Є. А. Карпіловська, Н. В. Саломатіна), *корпусної лінгвістики* (Т. В. Бобкова, Т. О. Грязнухіна, Н. П. Дарчук, О. М. Демська, В. А. Широков), *лінгвістичної прагматики* (Ф. С. Бацевич, Анна Вежбицька (Anna Wierzbicka), Т. Є. Водоватова, А. П. Загнітко).

Методика дослідження має комплексний характер, який полягає у використанні різних методів та прийомів, що зумовлено метою і конкретними завданнями. Аналіз СФ проведено із застосуванням **загальнонаукових методів**: *спостереження* — для виокремлення СФ шляхом суцільної вибірки з обстежуваних текстів; *аналізу й синтезу, аналогії* — під час вивчення стану дослідження опрацьовуваних наукових проблем, з'ясування ознак СФ на різних рівнях; *абстрагування* — під час виділення параметрів СФ, придатних для їх автоматичної ідентифікації в корпусі текстів; *індукції* — цей метод дав змогу одержати загальні висновки на підставі аналізу окремих моделей СФ; *дедукції* — використано у формулюванні гіпотез та їх перевірки на мовному матеріалі; *класифікації (таксономії)* — застосовано з метою розмежування типів і підтипів синтаксичних фразеологізмів; *моделювання* — реалізовано у двох варіантах: у вигляді структурної схеми речення, що відбиває особливості формальної організації СФ та у вигляді бокс-діаграми — багатосарової моделі, що подає результати аналізу структурних, семантичних, прагматичних і просодичних параметрів конструкції загалом та її окремих складників.

З-поміж спеціальних лінгвістичних методів застосовано: *описовий* — для забезпечення опису структурних і прагматичних ознак СФ; *структурний* метод, який утілено в таких прийомах: *дистрибутивного аналізу* — для виявлення особливостей СФ у різних контекстах, формулювання типового значення моделі речення; *трансформаційного аналізу й синонімічних перетворень* — для перетворення фразеологізованих і нефразеологізованих речень для визначення подібностей і відмінностей між ними.

Серед математичних методів у дослідженні використано *статистичний метод* — під час виконання статистичного аналізу ФР, який здійснено через обчислення низки статистичних критеріїв, позначуваних терміном «показники асоціації» (англ. association measures, measures of association). З-поміж усього загалу показників асоціації для дослідження обрано МІ (mutual information), t-score, Dice, gmean, а також модифіковані показники асоціації MI^3 і $MI \log Freq$. Вірогідність отриманих даних забезпечено зверненням до значного за обсягом (на момент виконання обчислень корпус включав 180 млн слововживань) та індексованого корпусу текстів — УНЛК, а також вибором показників асоціації, які враховують релевантні для СФ параметри.

Наукова новизна дослідження зумовлена тим, що в ньому вперше:

- обґрунтовано доцільність розгляду СФ у межах конструкційної граматики;
- з'ясовано шляхи утворення СФ у сучасній українській мові;

- для моделювання СФ запропоновано метод побудови бокс-діаграми як багатошарової моделі, покликаної не лише втілити форму синтаксичного фразеологізму, а й відобразити особливості його семантики, прагматики та просодики (конструкції загалом та її окремих компонентів);

- виявлено, що СФ у змінній частині мають здатність до поширення за рахунок уведення поширювачів різного типу: атрибутивних, об'єктних, суб'єктних або обставинних (переважно темпоральних і локативних);

- запропоновано обчислення показників асоціації як метод установлення ступеня не випадковості поєднання компонентів конструкції та виконано відповідні обрахунки на матеріалі великого й репрезентативного корпусу текстів — УНЛК;

- доведено правомірність і коректність застосування показника асоціації МІ (mutual information) для визначення ступеня не випадковості (стійкості) конструкції;

- проаналізовано СФ в аспекті автоматичного аналізу, створено лінгвістичний алгоритм розпізнавання СФ з одно-, дво- і тричленним стрижневим компонентом в українськомовному корпусі текстів на ґрунті поєднання структурних і статистичних параметрів аналізованих одиниць;

- спроектовано та створено базу даних «Синтаксичні фразеологізми в українській мові»;

- опрацьовано структуру словникової статті словника СФ української мови.

На захист виносяться такі **положення**:

1. СФ є одним із типів конструкції – конвенційного й некомпозиційного мовного знака, форма та значення якого не пояснювані лише за допомогою поєднання форми та значення їхніх компонентів. Складність організації будь-якої, зокрема фразеологізованої, конструкції є результатом взаємовпливу різних її рівнів: синтаксичного, семантичного, прагматичного та просодичного.

2. Аналіз 105 моделей СФ дав змогу встановити п'ять шляхів утворення СФ у сучасній українській мові: а) перетворення традиційного нефразеологізованого речення в синтаксичний фразеологізм; б) регулярно реалізоване розширення складу традиційного (лексичного) фразеологізму; в) виникнення нових СФ унаслідок взаємопроникнення СФ і прецедентних феноменів; г) утворення нових СФ за вже наявним зразком; д) формування нової одиниці за рахунок поєднання двох різних моделей СФ. У процесі аналізу виявлено різновекторність цих тенденцій: «розхитування» фразеологізму, утворення моделі за наявним зразком і поєднання різних моделей в одну є виявами впливу розмовного мовлення, водночас взаємопроникнення СФ і прецедентних феноменів, що потребують від адресата спільних з автором фонових знань і певних інтерпретативних зусиль, утілюють тенденцію до інтелектуалізації мовлення.

3. Для моделювання СФ недостатньо лише відтворення форми речення за допомогою структурної схеми. Бокс-діаграма є багатошаровою моделлю нашого уявлення про влаштування СФ, що відбиває як загальні формальні, семантичні, прагматичні та просодичні властивості цих одиниць, так і відповідні параметри їхніх складників.

4. СФ мають виражений прагматичний потенціал, вони є поліфункційними мовними одиницями, що можуть виконувати в мовленні експресивну, фатичну (контактовстановлення, підтримування контакту, рідко — завершення контакту),

коректувальну (у заперечному вияві), аргументативну, маніпулятивну, генералізаційну, ігрову й декоративну функції.

5. СФ є дійовим засобом експресивного синтаксису. Ефективність їх використання у процесі спілкування зазнає посилення за рахунок взаємодії з різнотипними синтаксичними (парцельовані речення, приєднані конструкції, обірвані речення, однорідні члени речення) або фразеологічними (лексичні фразеологізми, прецедентні феномени) одиницями. На текстовому рівні посиленню впливу на адресата, викликанню в нього потрібних авторові емоцій або мотивації до відповідних дій сприяють уживання в «сильних» позиціях у тексті (заголовок, підзаголовок, перше або останнє речення тексту); нанизування в тексті висловлень, побудованих за однією або за різними фразеологізованими моделями; гра слів, створювана за рахунок нашарування прямого й переносного значень слова; використання графічних засобів (застосування ненормативної великої / малої літери, виділення шрифтом певного слова або його компонента, застосування лапок як засобу актуалізації переносного значення слова або створення енантіосемії); уведення іншомовних (переважно російських та англійських) вкраплень.

6. Обчислення показників асоціації є методом установаження ступеня не випадковості (залежності) поєднання компонентів відповідної конструкції. Усі обстежені моделі СФ мають високий ступінь не випадковості поєднання слів (результат MI охоплює діапазон від 9,35 до 50,31), що є кількісним підтвердженням стійкості зв'язку слів у складі стрижневих компонентів конструкцій.

7. Існує статистично вірогідний зв'язок між: а) кількістю слів у межах конструкції і величиною показника MI: що більша кількість слів у складі незмінного компонента СФ, то вищий коефіцієнт MI; б) кількістю слів та частотою конструкції: що більша кількість слів (і відповідно вищий коефіцієнт MI), то менша частота конструкції.

У моделях СФ наявна така закономірність: родові або числові варіанти моделі мають близькі показники MI, що є аргументом на користь їх кваліфікації як варіантів моделей, а не окремих моделей. Водночас для варіантів моделей речення, що пов'язані з уведенням часток до складу незмінного компонента, тобто зі збільшенням кількості слів, характерний значно більший коефіцієнт MI.

Теоретичне значення дослідження полягає в обґрунтуванні корпуснозорієнтованих синтаксичних і фразеологічних досліджень із залученням ідей конструкційної граматики й застосуванням моделювання та статистичного аналізу для отримання вірогідних даних про особливості будови й функціонування певної мови.

На відміну від традиційних статистичних досліджень обчислення показників асоціації запропоновано для визначення стійких одиниць у тексті, що є подальшим кроком в опрацюванні прикладних методів для розв'язання теоретичних завдань синтаксису і фразеології. Застосований у дослідженні метод обчислення показників асоціації може бути використаний для інших корпуснозорієнтованих досліджень, зокрема для визначення ступеня стійкості фразеологізмів інших типів.

Обґрунтовано потребу визначення контрольної величини показників асоціації для кожного окремого дослідження, оскільки обсяг корпусу (як і абсолютна частота конструкції, абсолютні частоти слів у її складі, кількість компонентів

конструкції), є чинником, що впливає на результат обчислень; водночас вибір показника асоціації зумовлений предметом і завданнями конкретного дослідження.

Спроба реалізації формального підходу до ідентифікації СФ дає змогу перевірити, чи можуть виділені в теоретичних працях ознаки фразеологічних одиниць прислужитися для їх автоматичного встановлення в тексті.

Здійснений аналіз прагматичного потенціалу СФ є подальшим кроком у вивченні виявів людського чинника в межах комунікації, що дає змогу простежити комунікативні прийоми посилення впливу мовних одиниць та їх поєднань на адресата.

Практичне значення дослідження. Основні результати здійсненого дослідження введено до лекційних курсів навчальних дисциплін «Вступ до прикладної лінгвістики», «Прикладний синтаксис» (ступінь освіти «бакалавр»), «Лінгвістичне моделювання» (ступінь освіти «магістр»), авторського спецкурсу «Семантика української мови» (ступінь освіти «бакалавр»), що викладаються для студентів спеціальності «Прикладна лінгвістика» на філологічному факультеті Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Створена база даних «Синтаксичні фразеологізми в українській мові», укладені словникові статті словника СФ і фактичний матеріал дослідження можуть прислужитись у лексикографічній практиці, в укладанні підручників і навчальних посібників із проблем конструкційної граматики, лінгвістичної статистики, прикладного синтаксису, семантики, у написанні наукових праць студентів та аспірантів.

Спроба побудови алгоритму розпізнавання СФ у корпусі текстів може бути корисною для вдосконалення процедур автоматичного опрацювання тексту та створення систем автоматизованого перекладу.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням, що відбиває авторський підхід до аналізу СФ. Усі результати пошуків щодо теоретичного обґрунтування статусу СФ, їх моделювання, з'ясування шляхів утворення, аналізу окремих моделей ФР та їх груп, обчислення показників асоціації для стрижневих компонентів СФ, побудови алгоритму розпізнавання в корпусі текстів, створення бази даних отримано особисто здобувачем. Усі публікації написано одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Матеріали й результати дослідження обговорено на 3 Всеукраїнських і 24 Міжнародних наукових конференціях, симпозіумах і семінарах: Міжнародній науковій конференції «Україністика: минуле, сучасне, майбутнє» (Брно, Чеська Республіка, 19-20.11.2008 р.); II Міжнародній науковій конференції «Лінгвалізація світу» (Черкаси, 13-14.05.2010 р.), Міжнародній науково-теоретичній конференції «Граматики читання-VI» (Донецьк, 3-4.02.2011), «Граматики читання-VII» (Донецьк, 5-6.02.2013 р.); «Граматики читання-VIII» (Вінниця, 16-17.04.2015); «Граматики читання-IX» (Вінниця, 25-26.04.2017 р.); Міжнародній науковій конференції «Проблеми комп'ютерної лінгвістики» (Російська Федерація, Воронеж, 7-9.04.2011 р.); Міжнародній конференції молодих учених-україністів «Світ української мови» (Київ, 24.05.2011 р.); VII Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми менталінгвістики» (Черкаси, 28-29.04.2011 р.); Всеукраїнській науково-практичній

конференції «Українське мовознавство: теоретичні та прикладні проблеми» (Кіровоград, 13-14.10.2011 р.); Міжнародній науковій конференції «Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія» (до 90-річчя професора Лариси Григорівни Скрипник) (Київ, 12-13.05.2011 р.); Всеукраїнській науково-методичній конференції «Сучасні технології викладання гуманітарних дисциплін: інноваційний та науково-прикладний аспекти» (Донецьк, 15-16.04.2011); II Міжнародному науковому симпозиумі «Слов'янські мови і культури в сучасному світі» (Москва, Російська Федерація, 21-24.03.2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Комп'ютерна лінгвістика: сучасне та майбутнє» (м. Київ, 23-24 лютого 2012 р.); VI Міжнародних Кирило-Мефодіївських читаннях (Уфа, Російська Федерація, 25.05.2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Слов'янські мови та літератури в синхронії та діахронії» (Москва, Російська Федерація, 27-28.11.2013 р.); XI Міжнародному симпозиумі МАВРМЛ'14 «Теоретико-практичне вивчення російської мови та її зіставно-типологічний опис» (Велике Тирново, Республіка Болгарія, 3-6.04.2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Мова як світ світів: граматики і поетика української мови» (Київ, 13-14.11.2014 р.); Міжнародній науково-методичній конференції «Сучасні технології викладання гуманітарних дисциплін: тенденції та перспективи» (Вінниця, 21-22.05.2015 р.); Міжнародній науковій конференції «Україністика — минуле, сучасне, майбутнє» (Брно, Чеська Республіка, 26-27.05.2015 р.); IV Міжнародній науковій конференції «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри» (Кривий Ріг, 15-16.10.2015 р.); Міжнародній науковій конференції «Пріоритети мовознавчої науки у контексті глобалізаційних процесів», присвяченій 60-річному ювілею кафедри загального мовознавства та класичної філології (Київ, 12-14.11.2015 р.); III Міжнародній науковій конференції «Українська мова і культура: здобутки та перспективи» (Київ, 25-26 лютого 2016 р.); Міжнародному науковому семінарі «Сучасна граматики: концептуальні виміри і наукові парадигми» з теми «Моделювання граматичних одиниць та процесів» (Вінниця, 15.04.2016 р.); розширеному Пленумі «Фундаментальна і прикладна лінгвістика в Україні: теорія і практика» (виїзному засіданні Наукової координаційної ради НАН України «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності») (Вінниця, 29-30.09.2016 р.); Міжнародному науково-теоретичному і навчально-прикладному семінарі «Лінгвіст-програміст» (Вінниця, 27-28.04.2017 р.); Міжнародному науковому семінарі «Сучасні наукові лінгвістичні школи в університетській освіті: статус і функції» (Вінниця, 26.06.2017 р.). Результати дослідження обговорено на щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу філологічного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса (Донецьк, 2011 р.; Вінниця, 2017 р.), науковому міжкафедральному семінарі філологічного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса (протокол № 3 від 26.12.2017 р., Вінниця).

Публікації. Основні положення та результати виконаного дослідження відбито в 47 наукових публікаціях, із них: 1 монографія «Синтаксичні фразеологізми в розрізі конструкційної граматики» (17 др. арк.), 1 авторський розділ колективної монографії, виданої за кордоном (Чеська Республіка); 40 наукових статей:

22 опубліковано у фахових виданнях України (із них 5 — у міжнародному наукометричному фаховому виданні (Index Copernicus International)); 5 — в іноземних періодичних наукових виданнях, із них 1 — в іноземному наукометричному виданні (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences); 13 — в інших наукових виданнях; 5 — тез міжнародних наукових конференцій і симпозіумів. Усі публікації є одноосібними.

Структуру й обсяг дисертації зумовлено її метою та завданнями. Дослідження складається з анотацій, переліку умовних позначень і скорочень, вступу, п'яти розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (360 позицій), джерел фактичного матеріалу (245 позицій) і додатків.

Праця містить 25 таблиць, 18 малюнків і 2 схеми. Загальний обсяг дисертації — 516 сторінок, основний текст — 392 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання і методи дослідження, висвітлено наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, апробацію результатів, особистий внесок здобувача, указано джерела фактичного матеріалу.

У **розділі 1 «Статус синтаксичних фразеологізмів у системі синтаксичних і фразеологічних одиниць»** проаналізовано підходи українських і зарубіжних мовознавців до СФ, виділено спільні й відмінні ознаки синтаксичних і лексичних фразеологізмів, обґрунтовано доцільність їх розгляду з позицій конструкційної граматики, запропоновано бокс-діаграму як метод моделювання СФ і з'ясовано шляхи утворення СФ в українській мові.

На сьогодні статус СФ залишається дискусійним. У кваліфікації їх як окремого типу фразеологічних одиниць маємо опертям погляди І. О. Мельчука⁵, який одним із чотирьох параметрів класифікації вважає різновид мовної одиниці, у межах якої відбувається фразеологізація. Результатом фразеологізації речення як предикативної синтаксичної одиниці є утворення окремого типу фразеологічних одиниць — СФ, або ФР.

Лексичні й СФ мають такі спільні ознаки, як неоднослівність, стійкість, цілісність значення, неможливість вивести його із суми значень компонентів, що утворюють фразеологічну одиницю, та ескпресивність. Водночас вони відрізняються за типом мовної одиниці, у межах якої відбувається фразеологізація; відтворюваністю / невідтворюваністю, призначенням, низкою структурних, лексичних і граматичних параметрів; чинниками, які беруть участь у формуванні зв'язаного значення, та характером еквівалентних мовних одиниць.

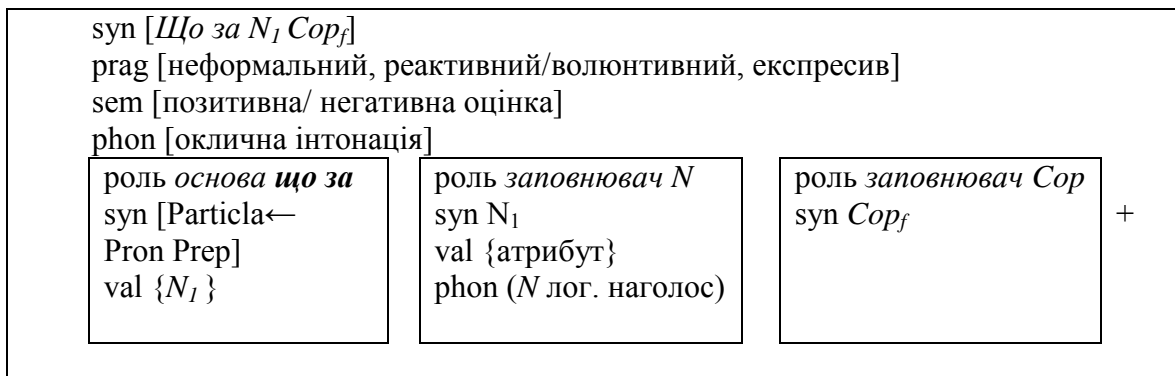
⁵ Mel'čuk I. Un affixe dérivationnel et un phrasème syntaxique du russe moderne: Essai de description formelle. *Revue des études slaves*. 1987. Vol. 59. P. 631-648; Мельчук И. А. Русский язык в модели «Смысл ↔ Текст». Москва: Школа «Языки рус. культуры»; Вена: Wiener slawistischer Almanach, 1995. 682 с.; Иорданская Л. Н., Мельчук И. А. Смысл и сочетаемость в словаре. Москва: Языки славянских культур, 2007. 672 с.

СФ у системі мовних одиниць посідають окреме місце: з одного боку, вони є окремим типом фразеологічних одиниць, а з другого, — особливим різновидом речення.

Із позицій конструкційної граматики синтаксичний фразеологізм може бути визначений як один із різновидів конструкції. Конструкція – конвенційний і некомпозиційний мовний знак, форма і значення якого не можуть бути пояснені лише за допомогою поєднання форми та значення їх компонентів; конструкція має складну організацію, що є наслідком взаємозв'язку і взаємовпливу її структури, семантики, прагматики та просодики (Чарльз Філлмор (Charles Fillmore), Пол Кей (Paul Kay), Мері Кетрін О'Коннор (Mary Catherine O'Connor), Адель Голдберг (Adele Goldberg), Мір'ям Фрід (Mirjam Fried) та ін.). Реферована праця має опертям передусім класичний варіант конструкційної граматики – конструкційну граматику Берклі.

Для моделювання СФ запропоновано бокс-діаграму, що дає змогу відбити двошаровість влаштування СФ (за визначенням Чарльза Філлмора, зовнішні властивості конструкції – ознаки конструкції загалом, внутрішні властивості — ознаки окремих її компонентів)⁶ і багатоплощинність його аналізу (синтаксичні, семантичні, просодичні та прагматичні параметри складників конструкції).

Бокс-діаграму для ФР, побудованих за структурною схемою *Що за N₁ Cop_f*, наведено на малюнку 1:

Малюнок 1
 Бокс-діаграма українських ФР,
 побудованих за структурною схемою *Що за N₁ Cop_f*

Аналіз фактичного матеріалу дав змогу виділити п'ять шляхів утворення СФ в українській мові:

1. Перетворення традиційного нефразеологізованого речення в СФ, що відбувається, за нашими спостереженнями, унаслідок дії таких чинників:

1.1. Кристалізація навколо поєднань слів, яким властивий семантичний зсув або семантичне спустошення. Так, у діалозі:

⁶ Fillmore Charles J. The Mechanisms of «Construction Grammar». *Proceedings of the Fourteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. 1988. Pp. 35-55.

- У тебе все добре?
- **Яке там добре!**

друга конструкція є фразеологізованою, вона вживається із заперечним значенням (=Ні, *недобре*). У цьому разі прислівник *там* втрачає типове для нього локативне значення, а займенник *яке* — питальне.

1.2. Повтор повнозначних слів, який зумовлює фразеологізацію речення. До цієї групи СФ належать моделі $N_1 \text{ Cop}_f N_1$, $N_1 \text{ Cop}_f \text{ як } N_1$, $N_1 \text{ Cop}_f \text{ з/із/зі } N_{2pl}$, $N_1 \text{ Cop}_f \text{ над } N_5$, Inf так Inf , $\text{Adv}_{\text{praed}} \text{ так Adv}_{\text{praed}} \text{ Cop}_f$, $\text{Num}_1 \text{ так Num}_1 \text{ Cop}_f$, $\text{prer } N_6 \text{ як prer } N_6 \text{ Cop}_f$ та ін.:

- *Таке балакаєш – у вовка стріляла, а в живу людяку влучила!*
- *Дак який він людяка, калі у вовка перекидався і мстив Уляні, що любить його не хотіла. **Вовкулака є вовкулака**, од тих пір усі Волохачі Вовками прозиваються (В. Дрозд).*

2. Розширення складу традиційного (лексичного) фразеологізму, під яким маємо на увазі не поодинокі, оказіональні вживання конструкції, не трансформацію фразеологізму, а регулярно реалізоване розхитування фразеологічної моделі, додавання компонентів або наповнення одного з них іншим лексичним матеріалом, унаслідок чого в межах конструкції можна виділити два компоненти — незмінний (стрижневий, постійний) і змінний (заповнюваний широким колом лексем із різною частинимовною реалізацією). Так, сполука *де там* без залежних компонентів є традиційним (лексичним) фразеологізмом зі значенням «повного заперечення того, на що можна було сподіватися»⁷: *Та й нащо людині багато розуму? Хіба ті, що мають його багато, такі вже й вдатні до всього, такі вже й удачливі? **Де там!** З розумом тим ще лиха наберешися, біди всякої, бо розум без гордості не ходить, а гордість без честі не днює й не ночує (Є. Гуцало).* За наявності правобічного компонента, який практично не має лексичних обмежень і якому властиве морфологічне варіювання, мова йде вже про ФР, що формально можна подати як декілька структурних схем залежно від варіантів наповнення змінного компонента моделі: *Де там* $N_1 \text{ Cop}_f$, *Де там* Adj Cop_f , *Де там* $\text{Adv}_{\text{praed}} \text{ Cop}_f$, *Де там* V_f та *Де там* Inf :

- *Тату, гляньте — лев, — шепочу я батькові, як зачарований.*
- ***Де там той лев.** То ж... — далі батько почав пильно вдивлятися, і, коли човен порівнявся з левом, батько підняв весло і гучно ляснув плазом по воді. Ой, лев тоді як стрибне та як рикне! (О. Довженко);*
- *Ха-ха-ха! — не вдержалась Катря. — З тебе б і глухий засміявся, Васюто.*
- ***Де там сміються – сердяться!** (Б. Грінченко);*
- *Заробляю непогано, можу собі дозволити. Беріть, мені приємно. А не заходив – то ви ж самі віднадили. Тільки-но побачимося — відразу «грузити» починаєте. Я ж не вчу вас, як жити.*
- *Та я й живу добре, чого ж мене вчити?*

⁷ Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наукова думка, 1993. Книга 1. С. 225. Подібна кваліфікація наведена у: Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко]. Київ : Наукова думка, 2003. С. 190.

— *І я добре.*

— *Де там добре... — Їй на очі знову набігли сльози. — Я ж щоб допомогти. Так мені боляче дивитися, як твоє життя минає...* (О. Волков).

3. Виникнення нових СФ унаслідок взаємопроникнення СФ і прецедентних феноменів (термін В. В. Красних). Специфіка таких одиниць полягає в тому, що сама модель речення є прецедентною, упізнаваною представниками певної національно-лінгвокультурної спільноти, а лексичне наповнення не відповідає загальновідомому. До моделей такого зразка належать *Inf не можна Inf*, *N_{1р1} не винні*, *N₁ не пахнуть / пахне*, *Ати-бати, йшли N₁/Inf/(N₁) в N₄*, *Блиск і злидні N₂ та ін.*

Заявлене можна простежити на прикладі моделі *Inf чи/або не Inf* (прецедентним виразом є англійський вислів *To be, or not to be* — початкові слова монологу Гамлета в однойменній трагедії Вільяма Шекспіра). Замість дієслова *бути* в реченнях, побудованих за цією моделлю, уживаються інші повторювані дієслова, сама ж модель є впізнаваною читачем або слухачем і, безумовно, виконує фатичну функцію, тому подібні речення часто вживаються як заголовки:

Бити чи не бити?

Психологи застерігають батьків: фізичне покарання дитини загрожує невтішними наслідками для її дорослого життя (Галицький кореспондент. — 08.12.2015);

Пити чи не пити?

Статистика свідчить, що найбільшу смертність серед людей викликає алкоголь (Демократична Україна. — 11.04.2014);

Бігати чи не бігати? 13 уроків бігуна-любителя зі стажем (Українська правда. — 16.07.2016);

Боятися чи не боятися – от питання, на яке ніяк не може відповісти собі українська влада. А тому, користуючись відомим правилом, краще «перебдєть», ніж «недобдєть», чудить таке, що навіть в голову не вкладається (Тиждень. — 16.09.2011);

Хеллоуїн. Жартувати або не жартувати, ось в чому питання (Українська правда. — 28.10.2016);

Робити чи не робити? Ось у чому питання

Дуже часто трапляються випадки, коли молодим і «зеленим» хочеться зробити щось імпульсивне, кинути виклик суспільству і бути не таким як усі. Відтак з'являється бажання нанести татуювання. Проте, як відомо, сьогодні подобається одне, а завтра інше. З часом закарбоване ім'я на руці не відповідає імені нового обранця, виникає інше бажання — позбавитися цієї пам'ятки (Доба. — 11.08.2011).

4. Утворення нових СФ за вже наявним зразком. Так, за аналогією до продуктивної моделі *N₁ (він/вона/воно/вони) і в Африці N₁ Cop_f*, що вживається на позначення незмінності реалії або постійності її якостей незалежно від місця існування, виникають нові конструкції типу *N₁ (він/вона/воно/вони) і в Києві N₁ Cop_f*, *N₁ (він/вона/воно/вони) і у Львові N₁ Cop_f*, *N₁ (він/вона/воно/вони) і в Криму N₁ Cop_f*, *N₁ (він/вона/воно/вони) і в Карпатах N₁ Cop_f*, *N₁ (він/вона/воно/вони) і в Америці N₁ Cop_f* і под.:

Навіть якщо зараз заховався і десь сидить тихо. Отже, існує перспектива зустрітися з ним у мережі.

А якщо він взагалі втік кудись? — вигукнула Наталя. — Я знаю, що колись він їздив за кордон. Може, сидить у Німеччині або ще дець...

Інтернет — він і в Африці інтернет, — відповів Борис. — Тоді тим більше крутиться в мережі. А отже, є шанс встановити з ним контакт (О. Волков);

Далі про ще один епізод стосунків між багатими та бідними і знову за участі зброї. **Наймит — він і в Києві наймит**. Заробітчани прийшли по зарплату, а пішли по домовину. Господар новобудови на власному подвір'ї з рушниці дав відповідь будівельникам, котрі насмілилися запитати про заборговану зарплатню (Новини-ТСН, канал «1+1», 22.06.2009); Є у Олександра Герасимовича захоплення — поезія. Він пише вірші. В них — любов до Батьківщини, біль за неї. У них — Шевченків стиль, мотиви, інтонація. **Бо талант — він і в Києві, і в Ленетисі — талант** (<http://vlepetykha-rada.org/node/50>, 22.03.2016); **Рагуль він і у Львові рагуль!** (http://zaxid.net/news/showNews.do?u_lvovi_straykuuyt_prodavtsi_presi&objectId=1289579, 18.07.2013) (рагуль — сленгове слово, що позначає некультурну людину); **Взагалі ж, куди більшу шкоду силам коаліції завдали не російські ядра і багнети, а епідемії і несприятливі природні явища (зима — вона і в Криму зима)** (<https://tratatunka.com.ua/cikave/yak-rosiya-vzhe-bula-pokarana-za-agresiyu-urok-no-1-krimskiy.html>); **Наступний крок — добре вчитися, адже середній бал — він і в Америці середній бал, який ще й трансформується в гроші** (h.ua/story/154595/)⁸.

5. Формування нової одиниці за рахунок поєднання двох різних СФ, що є характерним для усного мовлення. До таких своєрідних контамінацій зараховуємо багатокomпонентні моделі *Ну і/ї чим не N₁ Сор_f*, *Ну й/і що за N₁ Сор_f* і *Ну й/і що ж за N₁ Сор_f*, *Оце так N₁ Сор_f з/із/зі N_{2pl}*, *От так N₁ Сор_f з/із/зі N_{2pl}*:

Ну й що за люди! що їм тре! —

Ні страх, ні стид їх не бере.

Людина йде узнать, купить,

вони ж он бач як: зараз — бить

(П. Тичина) (поєднання моделі *Ну і/ї N₁ Сор_f* і моделі *Що (ж) за N₁ Сор_f*);

«Ну і чим не Чернівці?» — під такою загальною назвою письменник Володимир Килич об'єднав добірку світлин із Відня (<http://chv.tv/fasady-blyznyuky->

⁸ Крім цього, у зібраному фактичному матеріалі зафіксовано й речення, побудовані за моделлю *N₁ він/вона/воно/вони і є N₁*, що не містить вказівки на локатив, це, очевидно, відбиває неважливість для мовця місця існування відповідної реалії: *Але й за дідів тепер тяжко. Не живуть довго наші діди. Вже вдовиць подивися скільки лише коло нас зробилося за цей рік. Високосний — він і є високосний. І Марусяка лишилася сама, й Одокія, й Штефа* (М. Матіос); ...[Андрій] завжди зневажав надмірну розкіш, навіть на гулянки одягався непримітно та й узагалі не любив привертати до себе увагу. Чим, між іншим, і вирізнявся, бо серед козаків скромність та непримітність були незвичними. **Однак характерник він і є характерник, та й люд на Січ приходять різний. І не сказати, щоб зовсім відлюдькуватим був Ярчук, товариством не гордував, кожен міг йому душу відкрити; от він свою — нікому** (В. Аренев).

опубликовано-fotodobirku-videnskyh-budynkiv-shho-duzhe-shozhi-na-chernivetski-foto.html, 08.10.2016) (контамінація моделей *Ну і/й N₁ Cop_f* і *Чим не N₁ Cop_f*).

Розділ 2 «Типи синтаксичних фразеологізмів в українській мові» містить класифікацію аналізованих одиниць за структурним, семантичним та інтонаційним критеріями. За кількістю лексем у межах стрижневого компонента та їх частиномовною належністю диференціюємо такі групи СФ:

1) речення з одночленним стрижневим компонентом, з-поміж яких виділяємо такі підгрупи:

а) речення із займенником:

— *Чуєте, дядьку! Птах обурився.*

— **Який я тобі дядько?** Я — *вчений Сич* (В. Бережний);

б) речення із прислівником:

— *Знаєш, тут дуже холодна вода. Я плаваю лише після обіду, коли вона прогрівається.*

— *Сьогодні дощ, навряд чи вона прогріється.*

— *Так, мабуть не прогріється.*

— *То що робити будемо?*

— *Не знаю. Почекаємо. Колись же вона має прогрітись.*

— **Як знати,** — кажу, — **як знати** (С. Жадан);

в) речення зі сполучником:

— *Ви, Михайле Миколайовичу, й самі працюєте над кандидатською дисертацією. Академік Тронько якимось розповідав про свої враження від вашої роботи в архівах.*

— **Була робота, як робота.** *Настрій відповідав атмосфері закладу, де зберігається історія. В архіві наче фактично торкаєшся глибини століть. Документи бентежать, дають поживу для роздумів про те, що було, є і буде* (День. — 30.11.2005);

г) речення з часткою:

— *У середині 1990-х Ви були одним із артистів легендарної «Території А».*

— **Оце були часи!** *Те, що давала українським артистам «Територія А», зараз не дають усі ресурси разом взяті* (Високий замок. — 13.03.2016);

г) речення з прийменником: *Чуєте? Он які люди понаставляли: **прахвости із прахвостів, анафемі із анафем!** Обмане, обікраде, заріже, ограбить, чортові душу продасть – аби гроші! Ні сорому, ні честі!..* (І. Карпенко-Карий);

д) речення з вигуком: **Ох це холостяцьке життя!..** *Затишна квартирка на околиці міста. Живеш собі і у вус не дмеш: ти нікого не чіпаєш, тебе ніхто не сіпає. Та не подумайте, що я вже зовсім холостяк, у мене є мама. Так і живемо* (Високий замок. — 03.01.2003);

е) речення з дієсловом (цей різновид є найменш продуктивним серед обстежених ФР): *Ех, розсердився тоді Сашко Циган та як закричить: «Опудало ти, Марусику, черевик і більше нічого! **Знайшов, кого слухати, кому піддаватися!**»* (В. Нестайко);

2) найбільшу групу СФ утворюють речення зі складеним стрижневим компонентом, що є поєднанням первинно різних частин мови:

а) займенника і прислівника:

— *Це ж пряме злодійство.*

— **Яке там злодійство!** — повів плечима Заворожений. — *Не для себе ж — для колгоспу, значить, теж для держави стараємось. Ну, а війна все спеше!* (М. Стельмах);

б) займенника і прийменника:

— *Вас послали наші одвічні вороги? Ви збиралися вчинити замах на нашого божественного фюрера?.. Відповідайте, якщо хочете лишитись живими!*

— **Що за дурниці!** — обурилася тітка Павлина. — *Який фюрер? Який замах?* (А. Дімаров);

в) займенника і частки: *З плеса визирнуло до нього невелике кругле обличчя зпідстриженими сивими вусами, червоним носом та добрими сірими очима, що погоже дивилися на світ з-під густих та довгих брів. Сиве волосся спадало кружком, по-козацьки. Семен осміхнувся до себе. «**Чим не козак?**» — сказав він голосно* (Михайло Коцюбинський. На віру);

г) частки і прийменника:

— *Стомився я, Прокопику. — Позіхнувши, Микола ліг на канапі. — **Мені не до гарцювання.** Це трикляте лісництво мене до гробу заганяє. Треба лишати цю мороку. Люди здичавіли. Та прийди, сучий сину, запитай, де рубати, і хай тобі біс. Кінець кінцем совість не дозволяє закривати очі. Ліс скарбовий, а тут знаходяться такі, що готові вбити* (Р. Андріяшик);

г) прислівника й частки / часток:

— **Як же нам не піклуватись тобою,** коли в тебе нема матері, коли ти ще така молода й нестатковита, ще й неслухняна та якась неміркована (І. Нечуй-Левицький);

д) частки і сполучника: *За таким фруктом треба було в сто очей дивитись, а ми йому: ось на "Дон-Кіхота" читай, скоро Матюшу в "Мартині Борулі" гратимеш... **От і догратись...*** (О. Гончар);

е) вигука і сполучника: *Додому Варя прийшла аж увечері — просто-таки знесилена від щастя. Підійшла до дзеркала, знову узяла той календарний листочок. **Ну і день!** Ну просто тобі другий день народження...* (Ю. Герасименко);

є) прислівника і прислівника:

— *А ниточки, мабуть, дуже крепкі?* — діловито й суворо бовкнув Івашко.

— **Ні, де там у чорта крепкі:** от такі, як ви змії на них пускаєте. Коли б здоровило схотів, так одним пальцем усі б їх ураз порвав би (В. Винниченко) та ін.

Такі сполучення декількох лексем можуть мати обов'язковий або факультативний характер. Так, у контексті **Що за чудовий овоч натури! що за краса!** *Здається, ніякий маляр не вдав би такого любого рум'янцю на людським лиці, як тут природа намалювала на щоках груші!* (І. Нечуй-Левицький) комплекс *що за* є стрижневим обов'язковим компонентом у складі СФ, без якого оцінне ідіоматичне значення моделі не реалізується.

В інших випадках уведення додаткового компонента може бути факультативним, тобто становити своєрідне розширення моделі, пор.: *Шимпанзе Чарлик несамовито бив у гонг: «Ура герою!».* *Бурий капуцин Кліпсик — найрозумніша мавпа з Південної Америки — нервував: «Не галасуй! Малюка розбудиш!».* 23 грудня його подарувала «Казці» Пісня, так зветь маму. Власник і

директор зоопарку Олег Зубков був зворушений до сліз — у цей день його старшому сину Святославу виповнилося 12 років. **Оце подарунок!** (День. — 7.02.2004); **Оце так гібрид!** У парламенті «завелася» Комуністична партія Регіонів (Високий замок. — 08.10.2010).

Аналіз зібраного фактичного матеріалу засвідчив правомірність виділення в українській мові СФ на позначення:

1) оцінки: *Передача корони відбулася зворушливо: наприкінці студентського шоу «Міс Академія друкарства-2009» Ольга Возняк та новообрана «Міс Академія друкарства-2010» Оксана Секрет кинулися одна одній в обійми. Оце так передача «влади»!* (Високий замок. — 07.12.2010);

2) ствердження / заперечення:

— *У Вашому селі свято?* — запитав Денис.

— **Яке там свято!** Похорон, — кинув Степан. — Хлопця поховали (Люко Дашвар) (= Ні, не свято).

3) модальності:

— *Допомогти треба,* — неголосно озвався Гордій, спроквола зводячись із саморобного дебелиго, як і вся мебля в цій хаті, ослона. — **Як же не допомогти своїй людині!** (Є. Доломан);

4) одиничності / множинності: *Де ми тільки не були* — усі ставлять йому різні діагнози, ніхто не може розібратися, чи то в нього відсутність мовлення, чи то його втрата... (Дзеркало тижня. — 4-10.09.2004);

5) акцентування: *Хто у Тхорихи вдови вимазав дьогтем ворота?* **Не хто, як не Максим...** (Панас Мирний);

6) логічної зумовленості й обставинної характеристики: *Я рада жити і на провінції... бо... бо що ж маю робити?* **Хочеш не хочеш, а мусиш** (І. Нечуй-Левицький).

Наведена класифікація має опертям семантичну типологію СФ, запропоновану А. В. Величко⁹.

Можливості поширення СФ зумовлені частиномовним статусом і відповідними сполучувальними можливостями змінного компонента моделі, тому кожна модель має власний перелік поширювачів. Загалом можна відзначити типовість уведення до СФ таких поширювачів:

а) атрибутивних: *Ой яка гарна жабка! Впіймайте мені оцю жабку, то я сама дамся вам у руки* (І. Нечуй-Левицький);

б) об'єктних: *Але що за свято без зірок сучасної рок-музики* (Україна молода. — 25.07.2009);

в) суб'єктних: *І що за диво, що за людина пан Серединський! Ох, мати божя!* (І. Нечуй-Левицький);

г) обставинних (переважно темпоральних і локативних): *Виборам підпорядковане все. Час, ресурси, закони, совість, переконання. Навіть осінні*

⁹ Величко А. В. Синтаксическая фразеология для русских и иностранцев. Москва: Изд-во МГУ, 1996. 96 с.; Величко А. В. Предложения фразеологизированной структуры в русском языке. Структурно-семантическое и функционально-коммуникативное исследование. Москва: МАКС Пресс, 2016. 416 с.

шкільні канікули, їх перенесли й ущільнили. Раз, що школи підуть під виборні дільниці. Два, що учителям ніколи, вони працюватимуть на дільницях. І взагалі, **в такий високовідповідальний період не до дітей.** Хай сидять дома (Ліна Костенко); Помолитись би за Вифлеєм, де народився Син Божий. Там на Різдво буде темно й безлюдно. **Там не до свята.** Там говорить війна (Ліна Костенко).

3-поміж усього загалу СФ виділено дві групи речень за наявністю / відсутністю висловлень-омонімів і виконанням / невиконанням інтонацією смислорозрізнявальної функції.

1. ФР, які мають відповідник — омонімне нефразеологізоване речення, смислорозрізнявальну функцію у таких випадках виконує саме інтонація: *Яка дівчина!* та *Яка дівчина?*; *Скільки нас на планеті?* та *Скільки нас на планеті!*; *Добрый вчинок!* і под. На позначення речень досліджуваного типу коректним вважаємо термін «інтонаційно марковані ФР».

2. ФР, які не мають вільних речень-омонімів (принаймні на сучасному етапі розвитку мови): *Оце так зустріч!* *Чим не подарунок!* *Хлопець як хлопець.* *Війна є війна* та ін.

У розділі 3 «Прагматика синтаксичних фразеологізмів» з'ясовано функції синтаксичного фразеологізму, простежено прагматичний статус мовця і прагматичний статус адресата, визначено комунікативні прийоми посилення впливу фразеологізованого речення на адресата.

СФ є поліфункційними одиницями, у мовленні вони переважно виконують декілька функцій одночасно. Виділяємо вісім функцій СФ.

1. Експресивна функція втілює здатність синтаксичного фразеологізму передавати суб'єктивне ставлення мовця до змісту повідомлення або до будь-якого учасника спілкування: *Словом, за якихось два дні я повністю порятував Череватого. Але свиня є свиня. На третій день воно завітало до мене і сказало:*

— *А з тою студією ти того. Мона було без неї* (В. Нечипоренко).

2. Фатична функція:

Талант є талант

Анімаційний фільм Стівена Спілберга «Пригоди Тінтіна» — це захопливе шоу, помножене на мистецьку якість (Український тиждень. — 27.10. 2011) (заголовок статті).

3. Коректувальна функція втілена в її заперечному варіанті, за якого мовець використовує фразеологізовану конструкцію як заперечення думки співрозмовника: *Вони їли якийсь час мовчки.*

— *Чудовий хліб, — сказав він.*

— *Хліб як хліб, — відказала Ванда.*

— *Е, не кажи, — відповів палко. — Вік такого не їв!*

І справді їв яось по-новому. Ванда те мимоволі відзначила, може, трохи й пожадно (В. Шевчук) [= Не чудовий, а звичайний хліб].

4. Аргументативна функція, типово реалізована в суперечках та обговореннях, у яких синтаксичний фразеологізм входить до складу висловлення-доказу правильності думки / дії мовця: *Вовчик і Рудик визнавали тільки одну гру — у війну. Причому щоразу вони були «наші», а всі інші — «вороги». А перемагають, як ви знаєте, завжди тільки «наші». Отже, гра кожного разу мала закінчуватися*

перемогою Вовчика й Рудика. Тому хлопчики не любили гратися з ними у війну. Але їй відмовитися було ніяк. **Все-таки хлопчики — то хлопчики** (В. Нестайко).

5. Маніпулятивна функція — ФР може вживатися з метою заплутати співрозмовника, увести його в оману й навіть позбутися: *Привітавшись, я мовив: «Ходіть до хати, дівчата, я — зараз». І продовжував розказувати экс-депутатові про сільські хати і ціни на них. Проте экс-депутата уже не цікавили хати. Він жадібно пас очима вродливиць, що чеберяли довгою стежкою через сад до мого гнізда у підніжжі гори. Очі політика свідчили, що його сексуальна фантазія геть пустилася берега:*

— А що це за дівки?

І тут я вирішив відплатити за тиражування брехонь про президентські долари:

— **Дівчата як дівчата.** *Із фірми знайомств для заможних панів. Бачиш, який басурм'яга їх охороняє... — я кивнув у бік шофера, що незворушно возсідав за кермом розкішного лімузина. — Щонеділі привозить мені живий товар із самого Києва. А ви запитуєте про гроші, одержані за статтю про Президента. По триста доларів за візит плачу... (В. Дрозд).*

6. Генералізаційна функція характерна для «сентенцій (прислів'їв, «крилатих слів», афоризмів і под.), які у своїй асертивній частині виражають певну загальновідому істину, "загальне місце"»¹⁰:

— *Та найтемніший правитель М'янми не обрав би собі такого наступника! — обурюється дружина. — І якби хоч одна судимість, а то ж дві!*

— *Якось негуманно випоминати людині гріхи юності, — зауважив я.*

— *А хто б йому випоминав, якби він не перся у президенти? — вибухнула вона. — Та ради Бога. Може, він золотий чоловік. Може, хороший господарник. Але закон є закон. Читай додатки до Конституції. Двічі судимий президентом бути не може (Л. Костенко).*

7. Ігрова функція, що передбачає виникнення гри слів, зокрема, як наслідку взаємодії прямого й конотативного значень лексеми або різних значень багатозначного слова: **Оце так чоловіче достоїнство!** *На чемпіонаті вусанів та бороданів журі оцінювало і довжину, і форму (Високий замок. — 06.10.2010).*

8. Декоративна функція, яка полягає у «прикрашанні» мовлення за рахунок уведення фразеологізованої одиниці: *«Яцеку, а чому саме Пеппі, а не Карлсон або Роні?» допитувався я. Яцек унікав прямої відповіді. Здається, він сам собі цього не міг до пуття пояснити. «Розумієш, Пеппі — вона і в Африці Пеппі...» [ідеться про Пеппі Довгапанчоку, героїню твору Астрид Ліндгрєн — Г. С.] — туманно відповідав Подсядло, по-дитячому лукаво всміхаючись, як може всміхатися тільки сорокарічний польський поет (Дзеркало тижня. — 10-16.01.2004).*

У розділі 4 «Статистичний аналіз синтаксичних фразеологізмів» встановлено ступені невинності поєднання слів у межах стрижневого

¹⁰ Водоватова Т. Е. Инференциальный смысл высказываний с пониженной и повышенной информационной ёмкостью: автореф. дисс. докт. филол. наук: 10.02.19 — теория языка; Волгоградский гос. пед. ун-т. Волгоград, 2007. С. 24.

компонента СФ через обчислення показників асоціації та побудовано алгоритм ідентифікації СФ у корпусі текстів.

За Кембриджським словником статистики Брайана Еверітта, показники асоціації — «числові індекси, що обчислюють силу статистичної залежності двох або більше квалітативних змінних»¹¹. Відповідно термін «асоціація» витлумачено як «загальний термін, використовуваний для опису відношення між двома змінними. <...> є синонімічним до кореляції»¹².

У лінгвістиці призначення показників асоціації вбачають передусім в автоматичному виділенні колокацій / конструкцій на підставі встановлення випадковості / не випадковості певної послідовності слів у тексті / корпусі текстів (В. В. Залеська, Л. М. Пивоварова, М. В. Хохлова, О. В. Ягунова, Штефан Еверт, Вайолета Серетан, Майкл Стаббс, Кеннет Ворд Чарч і Патрік Генкс та ін.).

На нашу думку, обчислення показників асоціації можна застосовувати у вивченні фразеологічних одиниць — для кількісного підтвердження правомірності кваліфікації певної моделі речення як ідіоматичної (фразеологізованої, зв'язаної) з опертям на визначення коефіцієнта / коефіцієнтів, що відбиває / відбивають ступінь випадковості / не випадковості (залежності / незалежності, злитості / незлитості, зв'язаності / незв'язаності) певної послідовності слів у тексті. Іншими словами, обчислення показників асоціації дає змогу підтвердити або спростувати так звану «статистичну зв'язаність» конструкції¹³.

На сьогодні в лінгвістичній статистиці застосовують більше п'яти десятків показників асоціації (Штефан Еверт, Вайолета Серетан, Павел Пеціна). Унаслідок аналізу основних показників асоціації — MI, t-score, log-likelihood, Dice, gmean — обрано MI (mutual information) як такий статистичний критерій, який дає змогу визначити коефіцієнт не випадковості поєднання двох або більше словоформ у межах незмінного компонента моделі речення, ураховує абсолютну частоту конструкції, абсолютну частоту її компонентів, обсяг корпусу та має формулу в загальному вигляді для конструкцій із будь-якою кількістю компонентів.

Показник асоціації MI (або MI-score, Pointwise mutual inf.) — коефіцієнт, який відбиває не випадковість (залежність) певної послідовності слів у тексті. Поняття MI (англ. mutual information — взаємна, спільна, повна інформація) запропоноване в теорії інформації американським ученим італійського походження Робертом Маріо Фано¹⁴. До лінгвістичного обігу формулу для обчислення MI для послідовності двох слів увели американські дослідники Кеннет Ворд Чарч і Патрік Генкс¹⁵.

¹¹ Everitt B. S. *The Cambridge Dictionary of Statistics*. 2nd edition. Cambridge : Cambridge University Press, 2002. P. 241.

¹² Ibid, p. 20.

¹³ У цьому плані спираємось на диференціацію зв'язаності, запропоновану Т. В. Бобковою, яка розмежовує семантичну, формальну і статистичну зв'язаність колокації (у термінології дослідниці — «зв'язність») (Бобкова Т. В. Теоретико-методологічні підходи до вивчення колокацій у сучасному мовознавстві. *Вісник КНЛУ. Серія Філологія*. 2014. Т. 17. № 2. С. 14-22).

¹⁴ Fano Robert M. *Transmission of Information: A Statistical Theory of Communications*. The Technology Press, M.I.T., and John Wiley & Sons, Inc., New York, 1961. 389 pp.

¹⁵ Church K., Hanks P. Word Association Norms, Mutual Information, and Lexicography. *Computational Linguistics*. #16(1). 1990. P. 23.

Оскільки значна частина СФ є багатокомпонентними одиницями, обчислення здійснено за загальною формулою (1), за якою можна обрахувати коефіцієнт МІ для конструкцій із будь-якою кількістю компонентів ($i \geq 2$) (формулу (1) подаємо за О. В. Ягуною та Л. М. Пивоваровою):¹⁶

$$MI = \log_2 \frac{f(c_1, c_2, \dots, c_i) \times N^{(i-1)}}{f(c_1) \times f(c_2) \times \dots \times f(c_i)} \quad (1)$$

де МІ — коефіцієнт mutual information;

i — це кількість компонентів конструкції;

c_1 — перша лексична одиниця;

c_2 — друга лексична одиниця;

c_i — i -та лексична одиниця;

$f(c_1, c_2, \dots, c_i)$ — абсолютна частота вживання конструкції $c_1, c_2, \dots, c_i$ в корпусі (з урахуванням порядку одиниць усередині конструкції);

$f(c_1)$ — абсолютна частота c_1 в корпусі;

$f(c_2)$ — абсолютна частота c_2 в корпусі;

$f(c_i)$ — абсолютна частота c_i в корпусі;

N — загальна кількість слів у корпусі;

$\log_2$ — логарифм числа за основою 2.

Наприклад, для обчислення ступеня невивадковості поєднання слів у межах моделі синтаксичного фразеологізму *Чим не* N_1 Cor_f з УНЛК було отримано такі кількісні дані: абсолютна частота незмінного компонента моделі *чим не* становить 478, абсолютна частота *чим* — 2938, *не* — 4844. Підставляючи ці дані до формули (1), отримуємо:

$$MI(\text{чим не}) = \log_2 \frac{478 \times 180000000}{2938 \times 4844} = 12,56279 \approx 12,56$$

Продемонструємо здійснення обчислень для багатокомпонентних конструкцій на прикладі моделі N_1 *він і в Африці* N_1 Cor_f . В УНЛК було отримано такі абсолютні частоти: *він і в Африці* — 5, *він* — 4009, *і* — 4731, *в* — 4864, *Африці* — 510.

$$MI(\text{він і в Африці}) = \log_2 \frac{5 \times (180000000)^3}{4009 \times 4731 \times 4864 \times 510} = 39,172956 \approx 39,17$$

¹⁶ Ягунова Е. В., Пивоварова Л. М. От коллокаций к конструкциям. *ACTA LINGUISTICA PETROPOLITANA. Труды Института лингвистических исследований РАН*. Т. X. Ч. 2. Русский язык: грамматика конструкций и лексико-семантические подходы. Санкт-Петербург : Наука, 2014. С. 586.

Для коректного встановлення абсолютної частоти конструкції та абсолютної частоти окремих словоформ, що входять до складу конструкції, в пошуковій формі УНЛК було задано визначений порядок словоформ та передбачено пошук словоформи, а не слова з урахуванням його парадигми. Загальна кількість слововживань у період здійснення підрахунків становила 180 мільйонів.

Розрахунки виконувалися окремо для всіх варіантів кожної моделі, оскільки вони мають різний якісний склад компонентів (і відповідно різні частоти) та можуть відрізнятися кількістю компонентів. Наприклад, модель *Що (ж/це/то/воно)* за $N_1 \text{ Cop}_f$ має основну реалізацію з двочленним стрижневим компонентом *Що* за $N_1 \text{ Cop}_f$, чотири варіанти з тричленним незмінним компонентом *Що це* за $N_1 \text{ Cop}_f$, *Що воно* за $N_1 \text{ Cop}_f$, *Що ж* за $N_1 \text{ Cop}_f$, *Що то* за $N_1 \text{ Cop}_f$ та один варіант чотиричленним – *Що ж це* за $N_1 \text{ Cop}_f$.

Отримані результати засвідчують, що всі обстежені моделі синтаксичних фразеологізмів мають високий ступінь невинновості поєднання словоформ (МІ від 9,35 до 50,31), що є кількісним підтвердженням стійкості зв'язку словоформ у складі стрижневих компонентів конструкцій.

Аналіз кількісних даних дає змогу виділити основний діапазон показника асоціації – ті значення коефіцієнта, які охоплюють більшу частину проаналізованих одиниць, що можна інтерпретувати як ядро синтаксичних фразеологізмів, або 100%-ві синтаксичні фразеологізми під час здійснення автоматичного аналізу тексту.

Основний діапазон показника асоціації МІ для синтаксичних фразеологізмів із двочленним стрижневим компонентом складає $[11 \div 14)$, тобто від 11 до 14, не включаючи 14, що становить 78,26% усіх досліджених одиниць. Для конструкцій із тричленним стрижневим компонентом основний діапазон – $[22 \div 27)$; із чотиричленним – $[37 \div 40)$, що охоплює 78,6% і 55,17% одиниць відповідно.

З метою врахування структурних особливостей синтаксичних фразеологізмів для коефіцієнтів MI^3 , $MI \log \text{Freq}$, Dice , gmean було виведено формули для багатокомпонентних конструкцій.

Створений алгоритм розпізнавання СФ для послідовності трьох слів у тексті об'єднує дві гілки, побудовані відповідно для речень із одночленним та речень із двочленним стрижневим компонентом. Перша гілка ґрунтується на наявності повторів слів (збігу слів повністю або наявності словоформ одного слова) та визначеному на попередніх етапах дослідження переліку стрижневих компонентів (*є, це, то, не, так; як; з/із/зі, між, над, серед; а, але, зате, однак, проте*).

Друга гілка створена для іншого типу СФ — із двочленним стрижневим компонентом. Вона враховує такі властивості аналізованих одиниць: наявність поєднань службових частин мови, службової частини мови із займенником або прислівником, займенника та прислівника; відповідність поєднань слів укладеному реєстру стрижневих компонентів СФ, показник асоціації $MI \geq 9,35$.

Алгоритм розпізнавання СФ для послідовності чотирьох слів у тексті об'єднує дві частини. Спочатку послідовності чотирьох слів перевіряються на наявність повторів слів (з урахуванням двох можливих варіантів – збіг слів повністю або наявність різних форм одного слова) та відповідність визначеному на попередніх

етапах дослідження переліку стрижневих компонентів (*є ... і/ї/та; з/із/зі усіх/всіх, не*).

Друга частина алгоритму призначена для ідентифікації іншого типу СФ — із тричленним стрижневим компонентом. Вона враховує такі властивості аналізованих одиниць: наявність поєднань службових частин мови, службової частини мови із займенником або прислівником, займенника та прислівника; відповідність поєднань слів укладеному реєстру стрижневих компонентів СФ; показник асоціації $MI \geq 19,8$.

Розділ 5 «База даних «Синтаксичні фразеологізми в українській мові» висвітлює етапи створення та структуру укладеної бази даних (далі БД), спроектованої для відображення результатів багатоаспектного аналізу ФР і відмежування від подібних або близьких мовних явищ. Відповідно до мети створення БД створена за реляційною моделлю.

Основним полем у режимі форми є поле «Структурна схема речення», що відповідає запису моделі речення. Решту виділених ознак СФ згруповано у вісім вкладок:

1) структура: а) тип речення за будовою; б) частиномовний статус стрижневого компонента; в) кількість словоформ у межах стрижневого компонента; г) варіанти структурної схеми; д) наявність поширювачів; е) членованість / нечленованість речення;

2) семантика: а) типова семантика речення; б) додаткові семантичні відтінки; в) семантичний тип; г) ступінь злитості компонентів; д) наявність / відсутність лексичних обмежень на заповнення позиції змінного компонента; е) образні моделі;

3) синтаксична парадигматика відбиває компонентний склад синтаксичної парадигми описуваної моделі речення (граматичні модифікації часу, способу, фазові, модальні та інші перетворення базової моделі речення);

4) прагматика: а) прагматична функція синтаксичного фразеологізму; б) прагматичний статус мовця; в) прагматичний статус адресата;

5) статистика включає обчислення таких показників асоціації, як MI , MI^3 , $MI \log Freq$, $Dice$ і $gmean$;

б) семантико-парадигмальні властивості охоплюють: а) синтаксичні синоніми; б) синтаксичні омоніми;

7) словникові відомості — дані, які наведено в авторитетних словниках;

8) приклади вживання в художньому, публіцистичному й розмовному стилях.

Приклад подання структурних властивостей моделі *Чим не* N_1 Cor_f наведено на малюнку 2.

У **додатках** подано результати здійснених статистичних підрахунків (додаток А), зразки укладених словникових статей (додаток Б), список опублікованих праць і відомості про апробацію дослідження (додаток В).

Синтаксичні фразеологізми в українській мові 1.03

Структура	Семантика	Синтаксична парадигматика	Прагматика	Статистика	Семантико-парадигмальні властивості	Словникові відомості	Приклади
Тип речення за будовою:	просте						
Частиномовний статус незмінного компонента:	займенник+частка						
Кількість словоформ у стрижневому компоненті:	2						
Варіанти структурної схеми:	а) Чим не N1 Copf (Prep) Nнепр; б) Чим не N1 Copf Inf.						
Наявність поширювачів:	а) узгоджене означення; б) неузгоджене означення; в) обставина мети.						
Членованість:	членоване у змінній частині						
						а) А що стосується Євро-2012... Чим не привід для гордошів?... (Дзеркало тижня. – 11-18.11.2007 (№ 42)); б) У Дніпропетровську в обласному дербі зійдуться «Дніпро» й «Кривбас». Чим не можливість прорекламувати свої тренерські таланти для наставника криворіжців Юрія Максимова? (Високий замок. – 22.09.2010).	
						а) Та в Києві налаштовані оптимістично: Китай надав Україні гарантії ядерної безпеки, у нас немає проблемних питань, держави постійно підтримують одна одну в міжнародних організаціях, товарообіг в останні роки постійно зростає. Чим не стратегічний партнер? (Дзеркало тижня. – 18-24.10.2003 (№ 40)); б) От зіграли ви Берію колись. А зараз сидите і на телевизор косо поглядаєте, а там Саакашвілі зі	
						Ми ніколи не будемо з тими, хто зрадив інтереси України". Чим не відповідь на запитання про можливість створення більшості з Партією регіонів? (Львівська газета. – 2006. – червень. – № 63).	

Малюнок 2

Структурні параметри моделі *Чим не N₁ Cop_f* (режим форми)

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й запропоновано нове розв'язання наукової проблеми СФ в українській мові в розрізі конструкційної граматики.

Сучасне бачення обсягу фразеології порівняно з традиційним зазнало значних змін. У межах широкого підходу до фразеологічних одиниць зараховують не лише власне-фразеологізми (або лексичні фразеологізми), а й прислів'я, крилаті вислови, штампи, кліше, етикетні формули, каламбури, складені терміни і под.

Одним із критеріїв багатовимірної класифікації фразеологічних одиниць є рівень мовної одиниці, у межах якої відбувається фразеологізація. Результатом фразеологізації речення як предикативної синтаксичної одиниці є утворення окремого типу фразеологічних одиниць – СФ, або ФР.

Питання про обсяг фразеології безосередньо пов'язане з проблемою встановлення диференційних ознак фразеологічних одиниць. Лексичні й СФ мають

такі спільні ознаки, як неоднослівність, стійкість, цілісність значення, неможливість вивести його із суми значень компонентів, що утворюють фразеологічну одиницю, та експресивність. Водночас вони відрізняються за типом мовної одиниці, у межах якої відбувається фразеологізація; відтворюваністю / невідтворюваністю, призначенням, низкою структурних, лексичних і граматичних параметрів; чинниками, які беруть участь у формуванні зв'язаного значення, та характером еквівалентних мовних одиниць.

СФ складається із двох пов'язаних ідіоматично компонентів — незмінного (стрижневого) і змінного; граматичні зв'язки і прямі лексичні значення слів у такому реченні послаблені або втрачені на сучасному етапі розвитку мови. Стрижневий компонент СФ типово становить поєднання кількох лексем — службових і повнозначних слів, яким властиве семантичне спустошення або семантичний зсув. Змінна частина може наповнюватися різним лексичним матеріалом.

З опертям на положення конструкційної граматики як на пряму сучасних граматичних досліджень, започаткованого Чарльзом Філлмором, СФ кваліфіковано як один із типів конструкції — мовного знака, певний аспект плану вираження або плану змісту якого не можна пояснити через поєднання форми або змісту його компонентів. Відповідно синтаксичний фразеологізм інтерпретовано як некомпозиційну синтаксичну одиницю з виразним прагматичним спрямуванням.

Аналіз будь-якої конструкції є багатоаспектним, він охоплює цілий комплекс її ознак: структурні, семантичні, інтонаційні та прагматичні параметри. Тому моделювання синтаксичного фразеологізму не може бути обмеженим структурною схемою — відображенням лише форми речення, а має здійснюватися у вигляді багатосарової бокс-діаграми, що відбиває релевантні властивості основних компонентів та конструкції загалом. Мова йде не про моделювання речення, а про моделювання уявлення про це речення, тобто бокс-діаграма становить формальну репрезентацію не безпосередньо речення, а результатів його аналізу.

Створений реєстр нараховує 105 моделей СФ. З урахуванням основних виявів та варіантів моделей до нього входять 39 конструкцій із двочленим стрижневим компонентом, 28 — із тричленим, 10 — із чотиричленим, 2 — з п'ятичленим, 22 моделі речень з одночленим стрижневим компонентом і повторами змінних словоформ і 4 моделі речень з однослівним незмінним компонентом без повторів слів у змінній частині.

На підставі здійсненого аналізу фактичного матеріалу виділено п'ять шляхів утворення СФ в українській мові:

- 1) перетворення традиційного нефразеологізованого речення в СФ;
- 2) розширення складу традиційного (лексичного) фразеологізму;
- 3) виникнення нових СФ унаслідок взаємопроникнення СФ і прецедентних феноменів;
- 4) утворення нових СФ за вже наявним зразком;
- 5) формування нової одиниці за рахунок поєднання двох різних СФ.

У процесі аналізу виявлено різновекторність тенденцій: «розхитування» фразеологізму, утворення моделі за наявним зразком і поєднання різних моделей в одну є виявами впливу розмовного мовлення, водночас взаємопроникнення СФ і

прецедентних феноменів, що потребують від адресата спільних з автором фонових знань і певних інтерпретативних зусиль, втілюють тенденцію до інтелектуалізації мовлення.

Спектр ФР в українській мові є досить ємним, він охоплює дві групи за кількістю лексем у складі стрижневого компонента:

а) речення з одночленим стрижневим компонентом, з-поміж яких виділено сім різновидів за первинною частиномовною належністю лексеми: речення зі стрижневим займенником, речення зі стрижневим прислівником, речення зі стрижневим сполучником, речення зі стрижневою часткою, речення зі стрижневим прийменником, речення зі стрижневим вигуком, рідко речення зі стрижневим дієсловом;

б) речення зі складеним стрижневим компонентом, який є поєднанням займенника і прислівника, займенника і прийменника, займенника і частки, частки і прийменника, прислівника й частки, частки і сполучника, вигука і сполучника, прислівника і прислівника та ін.

До основних семантичних типів СФ належать: речення на позначення оцінки; речення на позначення ствердження / заперечення; речення на позначення модальності; речення на позначення одиничності / множинності; речення на позначення акцентування; речення на позначення логічної зумовленості й обставинної характеристики.

З-поміж усього загалу СФ диференційовано два типи речень за наявністю / відсутністю висловлень-омонімів та виконанням / невиконанням інтонацією смислорозрізнявальної функції:

а) ФР, які мають відповідник — омонімічне нефразеологізоване речення, смислорозрізнявальну функцію у таких випадках виконує саме інтонація («інтонаційно марковані ФР»);

б) ФР, які не мають вільних речень-омонімів (принаймні на сучасному етапі розвитку мови).

Комунікативне призначення СФ не обмежувано оцінкою реалії або ситуації та встановленням контакту. У процесі спілкування висловлення, побудовані за фразеологізованими моделями, можуть виконувати вісім функцій, з-поміж яких до аксіологічних належать лише три — експресивна, ігрова й декоративна функції, когнітивними є чотири — заперечна, аргументативна, маніпулятивна й генералізаційна, а фатична функція пов'язана і з пізнавальною діяльністю мовця, і з ціннісною сферою особистості й культури.

Більшість фразеологізованих висловлень є поліфункційними, що підвищує їх комунікативне навантаження та забезпечує потрібний мовцеві вплив на адресата.

Уживання мовцем висловлень, побудованих за фразеологізованими моделями речень, забезпечує досягнення потрібного мовцеві впливу на адресата, який може мати кілька виявів:

а) адресат, котрий змінює комунікативну роль слухача на роль мовця;

б) адресат як суб'єкт сприйняття, розуміння, інтерпретації повідомлення;

в) адресат як пасивний співавтор дискурсу / тексту, реалізований у кількох підтипах: прогнозований узагальнений адресат; масовий публічний конкретизований адресат; одиничний конкретний персональний адресат; рідко —

непрямий, або вторинний, адресат і позадіалоговий адресат, до якого звертається мовець і який не відповідає.

Прагматичний статус мовця у ФР обмежений двома основними виявами: мовець-спостерігач ситуації і мовець-учасник ситуації.

СФ є дійовим засобом експресивного синтаксису. Ефективність їх використання у процесі спілкування зазнає посилення за рахунок взаємодії з різнотипними синтаксичними, фразеологічними та іншими експресивно-оцінними одиницями, залучення яких засвідчує майстерність і відшліфованість стилю автора і загалом відповідає загальним закономірностям побудови успішного мовленнєвого акту.

На статистичному етапі дослідження залучено метод обчислення показників асоціації для перевірки правильності висунутих гіпотез, отримання кількісних даних, що підтверджують або спростовують відповідні теоретичні положення.

Унаслідок аналізу основних показників асоціації — MI, t-score, log-likelihood, Dice, gmean — обрано MI як такий статистичний критерій, який дає змогу визначити коефіцієнт не випадковості поєднання двох або більше слів у межах незмінного компонента моделі речення, ураховує частоту конструкції, частоту її компонентів, обсяг корпусу та має формулу в загальному вигляді для конструкцій із будь-якою кількістю компонентів.

Показано, що різні показники асоціації застосовують для різних завдань. Зокрема, коефіцієнт MI дає змогу простежити кореляцію кількості компонентів конструкції та ступеня не випадковості їх поєднання; показник асоціації MI³ виявився найпридатнішим для розмежування різних типів мовних одиниць (у нашому випадку — лексичних фразеологізмів, СФ і нефразеологізованих речень), а також для підтвердження правомірності зарахування варіантів до однієї моделі речення (результати MI³ є близькими для базової моделі та для її варіантів навіть за умови різної кількості слів у складі незмінного компонента моделі); показник асоціації t-score призначений для зіставлення результатів для двох груп (вибірок, підвибірок) подібних одиниць або тих самих одиниць, досліджуваних у різний період часу та ін.

Вірогідність отриманих кількісних результатів забезпечена зверненням до значного за обсягом та індексованого корпусу текстів — УНЛК, створеного колективом Українського мовно-інформаційного фонду НАН України.

Здійснений статистичний аналіз підтвердив правильність висунутої гіпотези про наявність високого ступеня (MI >> 7,49) не випадковості поєднання слів у межах незмінного компонента всіх обстежених моделей ФР.

Друга гіпотеза підтвердилася частково: відмінності в показниках не випадковості появи слів установлено в різних групах мовних одиниць — лексичних фразеологізмів, СФ і нефразеологізованих речень — лише для три- і чотирикомпонентних конструкцій. Нефразеологізовані речення і СФ, що належать до основного діапазону, мають близькі значення коефіцієнта MI. Найвищі показники залежності поєднання слів у тексті зафіксовано в лексичних фразеологізмах.

Здійснені обчислення показника асоціації MI засвідчили правильність третьої гіпотези про залежність ступеня зв'язаності компонентів СФ від кількості

компонентів у ньому: для конструкцій із двочленним незмінним компонентом МІ становить від 9,35 (*які уже*) до 16,14 (*ати-бати, йшли*); для моделей із тричленним стрижневим компонентом – від 19,86 (*куди вже їм*) до 28,27 (*ось тобі й*), із чотиричленним постійним компонентом — від 34,36 (*ну й що за*) до 41,5 (*що ж то за*), із п'ятичленним – від 49,74 (*ну й що ж за*) до 50,31 (*що ж це воно за*).

На значення показника МІ впливає декілька чинників: абсолютна частота конструкції, абсолютна частота словоформ, кількість компонентів конструкції, обсяг корпусу й тип мовної одиниці (у реалізованому випадку — фразеологізоване речення / лексичний фразеологізм / нефразеологізоване речення). Відповідно до обсягу обстеженого корпусу має бути здійснена корекція контрольної величини МІ, від якої починається відлік невідповідних поєднань слів у тексті. У нашому випадку це число дорівнює 7,49.

Модифікована формула МІ³ збільшує вагу частоти вживання конструкції в корпусі, унаслідок чого із трьох типів зіставлюваних одиниць — лексичні фразеологізми, нефразеологізовані та ФР найвищі результати отримують останні.

Найменші показники МІ і МІ³ мають конструкції, які порушують норми української мови, зокрема, правила чергування у/в (наприклад, *які уже* замість нормативного *які вже*) або містять можливу, але рідковживану форму займенника (пор. *куди вже їм* – 19,86, *куди вже мені* – 30,62).

З-поміж чинників, які впливають на коректність здійснених підрахунків, виділено неможливість у межах УНЛК обрахувати окремо речення з різним частиномовним наповненням змінного компонента й потребу залучення експерта для розмежування слів-омонімів та омонімічних фразеологізованих і нефразеологізованих речень.

Спробу створення лінгвістичного алгоритму ідентифікації СФ у корпусі текстів ґрунтовано на поєднанні структурних і статистичного (показник асоціації МІ) параметрів аналізованих одиниць. Для речень з одночленним стрижневим компонентом диференційними формальними ознаками є наявність повторів слів (збігу слів повністю або наявність словоформ одного слова), наявність таких стрижневих компонентів, як *є, це, то, не, так, як, з/із/зі, між, над, серед, а, але, зате, однак, проте; є ... і/й/та; з/із/зі усіх/всіх, не*; для речень із дво- і тричленним стрижневим компонентом — наявність поєднань службових частин мови, службової частини мови із займенником або прислівником, займенника та прислівника; відповідність поєднань слів укладеному реєстру стрижневих компонентів СФ. Показник асоціації МІ для речень із двочленним стрижневим компонентом $\geq 9,35$; для речень тричленним стрижневим компонентом МІ $\geq 19,8$.

Створена БД «Синтаксичні фразеологізми в українській мові» постає найефективнішим інструментом для компактної репрезентації багатовимірної класифікації цих одиниць, визначення корелятивності / некорелятивності декількох параметрів СФ, зручності і швидкості оброблення відповідних даних. БД спроектована за реляційною моделлю. Вона містить дані про основні структурні, семантичні, прагматичні й парадигмальні властивості всіх виявлених на сьогодні моделей СФ, а також результати здійсненого статистичного аналізу.

Обґрунтована структура словникової статті охоплює модель фразеологізованого речення (подана як структурна схема), її опис, ілюстрований

прикладами вживання відповідних конструкцій, за структурними, семантичними, прагматичними, парадигмальними ознаками й отримані дані за показниками асоціацій MI, MI³, MI log Freq, Dice, gmean (див. Додаток Б).

Перспективними постають дослідження із залученням обчислення показників асоціації до створення комп'ютерної програми визначення СФ у тексті.

Українським є аналіз інтонаційного оформлення СФ за допомогою комп'ютерних програм та їх зіставлення з інтонацією нефразеологізованих речень.

**Список опублікованих праць за темою дисертації:
Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:**

Монографія:

1. Ситар Г. В. Синтаксичні фразеологізми в розрізі конструкційної граматики: монографія: [наук. і відп. ред. А. П. Загнітко]. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 458 с.

Рецензії:

1) Ковалевська Т. Ю. Граматико-конструкційний простір синтаксичних фразеологізмів. Рецензія на наукове видання: Ситар Г. В. Синтаксичні фразеологізми в розрізі конструкційної граматики: монографія: [наук. і відп. ред. А. П. Загнітко] / Г. В. Ситар. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 458 с. *Записки з українського мовознавства*: Вип. 24. У 2-х томах. Т. 2: Зб. наук. праць = Opera in linguistica ukrainiana: Fascicullum 24. Vol. 2 / Головний редактор Т. Ю. Ковалевська. Одеса: «ПолиПринт», 2017. С. 246–249;

2) Кочан Ірина. Нові обрії прикладної лінгвістики. Рецензія на книгу: Ситар Г. В. Синтаксичні фразеологізми в розрізі конструкційної граматики: монографія: [наук. і відп. ред. А. П. Загнітко] / Г. В. Ситар. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 458 с. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»*: зб. наук. праць. Випуск 29. Херсон: ХДУ, 2017. С. 173–175.

Авторський розділ у колективній монографії:

1. Ситар Ганна. Функціонування фразеологізованих речень у мовленні: чинник адресата. *Ukrainistika: minulost, přítomnost, budoucnost III. Jazyk / Україністика: минуле, сучасне, майбутнє III. Мова* / Kolektivní monografie věnovaná výročí zahájení výuky ukrajinštiny jako studijního oboru na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Brno, 2015. S. 423–430.

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Ситар Г. В. Структурні типи модальних модифікацій необхідності в українській мові. *Мовознавчий вісник*: Зб. наук. праць / Відп. ред. Г. І. Мартинова. Черкаси, 2007. Вип. 5. С. 183–87.

2. Ситар Г. В. Описові предикати з модальним компонентом в українській мові: структура й семантика. *Лінгвістичні студії*: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. Донецьк: ДонНУ, 2010. Вип. 20. На честь 55-річчя професора А. П. Загнітка. С. 145–151.

3. Ситар Г. В. Синтаксичні фразеологізми, побудовані за моделлю *Чим не N₁*, в українській мові. *Лінгвістичні студії*: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. Донецьк: ДонНУ, 2011. Вип. 22. С. 208–215.
4. Ситар Г. В. Теоретичні основи словника синтаксичних фразеологізмів: структура словникової статті. *Лінгвістичні студії*: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. Донецьк: ДонНУ, 2011. Вип. 23. С. 288–292.
5. Ситар Ганна. Статус синтаксичних фразеологізмів у системі фразеологічних одиниць. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки*. Донецьк: ДонНУ, 2011. № 2. С. 66–74.
6. Ситар Г. В. Структурні й семантичні типи синтаксичних фразеологізмів в українській мові. *Мовознавчий вісник*: Зб. наук. праць / МОНМС України; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького; Відп. ред. Г. І. Мартинова. Черкаси, 2011. Вип. 12-13. С. 178–181.
7. Ситар Г. В. Синтаксичні фразеологізми зі значенням оцінки: на матеріалі моделі *Оце так N₁ Сор_f*. *Вісник Черкаського університету. Серія Філологічні науки*. Випуск 213. Черкаси: Черкаський національний університет, 2011. С. 16–21.
8. Ситар Ганна. Структура бази даних «Синтаксичні фразеологізми в українській мові». *Українське мовознавство: Міжвідомчий науковий збірник*. Випуск 42. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. С. 83–92.
9. Ситар Ганна. Фразеологізовано-реченнєвий потенціал частки *оце* в українській мові. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Випуск 100. С. 356–360.
10. Ситар Г. В. Структура й семантика фразеологізованих речень з постійним компонентом-прийменником в українській мові. *Українське мовознавство: Міжвідомчий науковий збірник*. Випуск 44/1. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2014. С. 269–276.
11. Ситар Ганна. Моделі фразеологізованих речень зі значенням заперечення. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки*. Донецьк: ДонНУ, 2014. № 1-2. С. 229–236.
12. Ситар Ганна. Функції фразеологізованих речень у мовленні // Мовні і концептуальні картини світу: Збірник наукових праць. Випуск 51. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ВПЦ "Київський університет", 2015. С. 488–497.
13. Ситар Ганна. Статистичні критерії аналізу синтаксичних фразеологізмів. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки*. Вінниця: ДонНУ, 2015. № 1–2. С. 245–256.
14. Ситар Ганна. Бокс-діаграма як метод моделювання фразеологізованих речень. *Studia Linguistica*: зб. наук. праць. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. Вип. 9. С. 237–246.
15. Ситар Ганна. Статистичний аналіз фразеологізованих речень: показник асоціації *mutual information*. *Українське мовознавство*. Вип. 1 (46). Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2016. С. 103–125.

16. Ситар Ганна. Обчислення показника асоціації *MI log Freq* як статистичний метод дослідження синтаксичних фразеологізмів. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*: зб. наук. праць. Київ: Університет «Україна», 2016. Вип. 34. С. 114–125.

17. Ситар Ганна. Алгоритм розпізнавання синтаксичних фразеологізмів (для послідовності чотирьох слів). *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. Київ, 2017. № 35. С. 31–39.

*Статті у наукових фахових виданнях України,
які входять до міжнародних наукометричних баз даних:*

1. Ситар Ганна. Фразеологізовані речення, побудовані за моделлю *Який N₁ Сор_f*, в українській мові. *Лінгвістичні студії*: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. Донецьк: ДонНУ, 2012. Вип. 25. С. 64–70 (Index Copernicus International).

2. Ситар Ганна. Моделі фразеологізованих речень з незмінним комплексом *яке там*: структура й семантика. *Лінгвістичні студії*: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. Донецьк: ДонНУ, 2013. Вип. 27. С. 107–117 (Index Copernicus International).

3. Ситар Ганна. Синтаксичні фразеологізми і прецедентні феномени: зони перетину. *Лінгвістичні студії / Linguistic Studies*: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; гол. ред. А. П. Загнітко. Вінниця: ДонНУ, 2016. Вип. 31. С. 20–25 (Index Copernicus International).

4. Ситар Ганна. Алгоритм розпізнавання синтаксичних фразеологізмів у корпусі текстів: спроба створення. *Лінгвістичні студії / Linguistic Studies*: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т ім. Василя Стуса; гол. ред. А. П. Загнітко. Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2016. Вип. 32. С. 100–108 (Index Copernicus International).

5. Ситар Ганна. Шляхи утворення синтаксичних фразеологізмів в українській мові. *Лінгвістичні студії / Linguistic Studies*: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т ім. Василя Стуса; гол. ред. А. П. Загнітко. Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2017. Вип. 33. С. 54–61 (Index Copernicus International).

Статті в іноземних виданнях:

1. Ситарь А. В. Семантика синтаксических фразеологизмов с опорным компонентом-частицей *от (ото)* в украинском языке. *Язык, литература, культура: Актуальные проблемы изучения и преподавания*: Сборник научных и научно-методических статей / Ред. кол.: Л. П. Клобукова и др. Москва: МАКС Пресс, 2012. Выпуск 8. С. 121–128 (РІНЦ).

2. Ситарь А. В. Модели синтаксических фразеологизмов с повторами в украинском языке: попытка классификации. *Язык, сознание, коммуникация*: Сб. статей / Ред. кол. М. Л. Ремнёва, Е. Л. Бархударова, А. И. Изотов, В. В. Красных, Ф. И. Панков. Москва: МАКС Пресс, 2013. Вып. 47. С. 485–493 (РІНЦ).

3. Ситарь А. В. Фразеологизированные предложения с опорным комплексом *теж мені* в украинском языке: семантический аспект. *Язык, литература, культура*:

Актуальные проблемы изучения и преподавания: Сборник научных и научно-методических статей / Ред. кол.: Л. П. Клобукова и др. Москва: МАКС Пресс, 2013. Выпуск 9. С. 180–186 (РІНЦ).

4. Ситарь А. В. Прагматический потенциал украинских фразеологизированных предложений. *Язык, литература, культура: Актуальные проблемы изучения и преподавания: Сборник научных и научно-методических статей / Ред. кол.: Л. П. Клобукова и др. Москва: МАКС Пресс, 2014. Выпуск 10. С. 110–119 (РІНЦ).*

5. Ситарь Ганна. Обчислення показників асоціації як метод установлення ступеня зв'язаності компонентів мікросинтаксичної конструкції. *Збірник Матице српске за славистику, 90*. Нови сад, 2016. С. 161–175 (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

Тези наукових доповідей:

1. Ситарь Г. В. Семантика фразеологізованих речень, побудованих за моделлю *Оце так N₁ Сор_f*. *Актуальні проблеми менталінгвістики* : збірник наукових праць за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції. Черкаси: Ант, 2011. С. 129–130.

2. Ситарь А. В. Модели синтаксических фразеологизмов с опорным компонентом-частицей «ось» в украинском языке. *Славянские языки и культуры в современном мире. II Международный научный симпозиум* (Москва, МГУ имени М. В. Ломоносова, филологический факультет, 21-24 марта 2012 г.): Труды и материалы / Составители О. В. Дедова, Л. М. Захаров, К. В. Лифанов; Под общим руководством М. Л. Ремнёвой. Москва: Изд-во МГУ, 2012. С. 144–145.

3. Ситарь Г. В. Особливості структурування та наповнення бази даних «Синтаксичні фразеологізми в українській мові». *Комп'ютерна лінгвістика: сучасне та майбутнє*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ: КНЛУ, 2012. С. 41–43.

4. Ситарь А. В. Модели фразеологизированных предложений с комплексом *теж мені* в украинском языке. *Славянские языки и литературы в синхронии и диахронии: Материалы международной научной конференции / Ред. колл. М. Л. Ремнёва, К. В. Никифоров, Н. Е. Ананьева, О. А. Ржанникова, Г. Е. Кедрова, Е. В. Тимонина, О. В. Александрова, К. В. Лифанов, Е. Н. Ковтун, А. Г. Шешкен, В. Ф. Васильева, А. И. Изотов. Москва: МАКС Пресс, 2013. С. 340–342.*

5. Ситарь Г. В. Параметри аналізу синтаксичних фразеологізмів. *Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу, наукових працівників і здобувачів наукового ступеня за підсумками науково-дослідної роботи за період 2015-2016 рр. (15-18 травня 2017 р.): у 2-х томах. Том 2*. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2017. С. 83–85.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

Статті в інших виданнях:

1. Ситарь Ганна. Синтаксичні фразеологізми з модальним значенням в українській мові. *Ukrainistika — minulost, přítomnost, budoucnost II. Sborník vědeckých prací*. Brno, 2009. S. 270–276.
2. Ситарь Ганна. Синтаксичні фразеологізми з оцінним значенням в українській мові (на матеріалі моделі *Що за N_1 Corp_f*). *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки (Мовознавство)*. Т. 137. Київ, 2012. С. 110–113.
3. Ситарь А. В. Этапы создания базы данных «Синтаксические фразеологизмы в украинском языке». *Проблемы компьютерной лингвистики: Сборник научных трудов / под ред. А. А. Кретьова*. Вып. 5. Воронеж, 2011. С. 374–383.
4. Ситарь Г. В. Особливості лексикографічного опису синтаксичних фразеологізмів української мови. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011: портр. С. 186–193.
5. Ситарь Г. В. Синтаксичний розбір фразеологізованих речень у вишівській практиці викладання української мови. *Методичні студії: Зб. наук.-метод. праць*. Випуск 2 / Укл.: А. П. Загнітко (відпов. ред.) та ін. Донецьк: ДонНУ, 2012. С. 95–104.
6. Ситарь А. В. Семантика синтаксических фразеологизмов, построенных по модели *Що за N_1 Corp_f*, в украинском языке. *VI Кирилло-Мефодиевские чтения: Материалы Международной научно-практической конференции*. Уфа: Изд-во Уфимского филиала ФГБОУ ВПО «МГГУ им. М. А. Шолохова», 2012. С. 173–179.
7. Ситарь А. В. Модели фразеологизированных предложений с постоянным компонентом-предлогом. *Одиннадцатый международный симпозиум МАПРЯЛ 2014. Теоретико-практическое изучение русского языка и его сопоставительно-типологическое описание*. Доклады и сообщения, Болгария, Велико-Тырново, 03-06 апреля 2014 г. Велико-Тырново: Издательство «ИВИС», 2014. С. 154–158.
8. Ситарь Ганна. Фразеологізовані речення, побудовані за моделлю *N_1 як N_1 Corp_f*: структура, семантика й прагматика. *Мовний простір граматики: актуальні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. М. О. Вінтонів*. Донецьк: ДонНУ, 2014. На честь 60-річчя члена-кореспондента НАН України А.П. Загнітка. С. 194–202.
9. Ситарь Г. В. Фразеологізовані речення, побудовані за моделлю *$N_1 \in N_1$* : семантичний та прагматичний аспекти. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Філологія*. Том 19. Випуск 4 (10). Одеса: ОНУ, 2014. С. 111–118.
10. Ситарь Ганна. Комунікативні функції синтаксичних фразеологізмів. *Грамматичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко*. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 63–68.

11. Ситар Ганна. Інтонаційно марковані фразеологізовані речення: статус та ознаки. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького національного університету*: зб. наук. праць. Вип. 13 / [редкол.: Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, А. З. Брацкі та ін.]. Кривий Ріг: НПП Астерікс, 2015. С. 201–211.

12. Ситар Ганна. Конструкційна граматики як теоретичне підґрунтя дослідження фразеологізованих речень. *Типологія та функції мовних одиниць*: наук. журн. на пошану члена-кореспондента НАН України І. Р. Вихованця / [редкол.: Н. М. Костусяк (гол. ред.) та ін.]. Луцьк: Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. № 2 (4). С. 192–205.

13. Ситар Ганна. Особливості моделювання синтаксичних фразеологізмів. *Грамматичні студії*: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. Вінниця: ДонНУ, 2016. Вип. 2. С. 76–83.

АНОТАЦІЯ

Ситар Г. В. Синтаксичні фразеологізми в українській мові: структурно-семантичний, прагматичний і прикладний виміри. — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальностями 10.02.01 — українська мова, 10.02.21 — структурна, прикладна та математична лінгвістика. — Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2018.

Дисертацію присвячено аналізу синтаксичних фразеологізмів сучасної української мови в розрізі конструкційної граматики. Виділено ознаки синтаксичних фразеологізмів, з'ясовано шляхи їх утворення в українській мові, розмежовано основні структурні, семантичні й інтонаційні типи. Доведено, що синтаксичні фразеологізми мають виражений прагматичний потенціал.

Уперше здійснено статистичний аналіз синтаксичних фразеологізмів. Обґрунтовано обчислення показників асоціації як метод визначення ступеня не випадковості поєднання компонентів відповідної конструкції. Встановлено, що всі обстежені моделі синтаксичних фразеологізмів мають високий ступінь не випадковості поєднання слів (показник асоціації *mutual information* від 9,35 до 50,31), що є кількісним підтвердженням стійкості зв'язку слів у складі стрижневих компонентів конструкцій.

Створено лінгвістичний алгоритм ідентифікації синтаксичних фразеологізмів у корпусі текстів, який ґрунтовано на поєднанні структурних і статистичного (показник асоціації *mutual information*) параметрів аналізованих одиниць.

Ключові слова: лінгвістичний алгоритм, база даних, бокс-діаграма, конструкція, конструкційна граматики, лінгвостатистичний аналіз, модель речення, показник асоціації, прагматика, семантика, синтаксичний фразеологізм, фразеологізоване речення, українська мова.

АННОТАЦИЯ

Ситарь А. В. Синтаксические фразеологизмы в украинском языке: структурно-семантическое, прагматическое и прикладное измерения. — Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени доктора филологических наук по специальностям 10.02.01 — украинский язык, 10.02.21 — структурная, прикладная и математическая лингвистика. — Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Министерство образования и науки Украины, Киев, 2018.

Диссертация посвящена анализу синтаксических фразеологизмов современного украинского языка в разрезе грамматики конструкций. Выделены признаки синтаксических фразеологизмов, определены пути их образования в украинском языке, разграничены основные структурные, семантические и интонационные типы. Доказано, что синтаксические фразеологизмы имеют выраженный прагматический потенциал.

Впервые осуществлён статистический анализ синтаксических фразеологизмов. Обосновано вычисление мер ассоциации как метод установления степени неслучайности сочетания компонентов соответствующей конструкции. Установлено, что все обследованные модели синтаксических фразеологизмов имеют высокую степень неслучайности сочетания словоформ (мера ассоциации *mutual information* от 9,35 до 50,31), что является количественным подтверждением устойчивости связи словоформ в составе стержневых компонентов конструкций.

Создан лингвистический алгоритм идентификации синтаксических фразеологизмов в корпусе текстов, основанный на сочетании структурных и статистического (мера ассоциации *mutual information*) параметров анализируемых единиц.

Ключевые слова: лингвистический алгоритм, база данных, бокс-диаграмма, конструкция, грамматика конструкций, лингвостатистичний анализ, модель предложения, мера ассоциации, прагматика, семантика, синтаксический фразеологизм, фразеологизированное предложение, украинский язык.

SUMMARY

Sytar H. V. Syntactic idioms in the Ukrainian language: structural-semantic, pragmatic and applied dimensions. — Manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philological Sciences in major 10.02.01 “The Ukrainian Language” and 10.02.21 “Structural, Applied and Mathematical Linguistics”. — Taras Shevchenko Kyiv National University. Kyiv, 2018.

The study is devoted to the analysis of syntactic idioms, i.e. sentences with the phraseological structures, of the modern Ukrainian language in terms of construction grammar. Features of syntactic idioms are singled out, ways of their formation in the Ukrainian language are determined, basic structural, semantic and intonational types are distinguished, and the pragmatic potential is specified.

A syntactic idiom is one of the types of the structure — a conventional and non-composite speech token which form and meaning are not explained only by combining the

form and meaning of their components. The complexity of the organization of any structure, including a sentence with the phraseological structure, is the result of the interaction of its different levels: syntactic, semantic, pragmatic and prosodic.

The compiled registry of syntactic idioms in the Ukrainian language is represented by 105 units. There have been found five ways to form syntactic idioms in the modern Ukrainian language: 1) transformation of a traditional non-phraseological sentence into a syntactic idiom; 2) expansion of the structure of the traditional (lexical) phraseological unit; 3) emergence of new syntactic idioms as the result of interpenetration of syntactic idioms and precedent phenomena; 4) formation of new syntactic idioms according to the functioning model; 5) formation of a new unit by combining two different models of syntactic idioms.

It is not enough just to reproduce a form of the sentence with means of a structural scheme to model syntactic idioms. The method of creating a box-diagram is offered, which is a multilayer model of our idea how syntactic idioms are arranged, that reflects both general formal, semantic, pragmatic and prosodic features of these units, and the corresponding characteristics of their components.

It is proved that syntactic idioms have the expressed pragmatic potential, they are polyfunctional linguistic units that can perform expressive, factual (ice-breaker, maintenance of a contact, rarely — contact termination functions), correcting (in a negative expression), argumentative, manipulative, generalized, play or decorative functions in speech.

Syntactic idioms are the effective means of the expressive syntax. Their usage efficiency in communication is intensified by interaction with various types of syntactic (parceling sentences, attached constructions, interrupted sentences, homogeneous members of a sentence) or phraseological (lexical phraseological units, precedent phenomena) units.

It's the first time when the statistical analysis of syntactic idioms has been conducted. The calculation of association measures as the method of determining the degree of non-randomness of components of the corresponding construction is corroborated. The MI (the mutual information), t-score, Dice, gmean, as well as the modified association measures of the MI³ and MI log Freq are chosen among the association measures for the current study. The probability of the received data is ensured by the usage of the large and indexed corpus of texts — the Ukrainian National Linguistic Corpus of the Ukrainian Language and Information Fund of the National Academy of Sciences of Ukraine, as well as the choice of association measures including parameters that are relevant for syntactic idioms.

All surveyed models of syntactic idioms have a high degree of non-random combination of word forms (MI from 9.35 to 50.31) which is a quantitative confirmation of the stability of the combination of word forms in the main components of structures.

Creation of the linguistic algorithm for the identification of syntactic idioms in the corpus of texts is based on the combination of structural and statistical (the MI association measure) parameters of the units under analysis.

Keywords: linguistic algorithm, database, box-diagram, construction, construction grammar, statistic-linguistic analysis, model of sentence, association measure, pragmatics, semantics, syntactic idiom, sentence with phraseological structure, Ukrainian.

СИТАР ГАННА ВАСИЛІВНА

**СИНТАКСИЧНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ:
СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ, ПРАГМАТИЧНИЙ І
ПРИКЛАДНИЙ ВИМІРИ**

Спеціальності 10.02.01 — українська мова,
10.02.21 – структурна, прикладна
та математична лінгвістика

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Підписано до друку 12.09.2018 р.
Формат 60.90/16. Папір офсетний.
Друк цифровий. Гарнітура Times New Roman.
Умов. друк. арк. 1,9.
Тираж 100 прим. Зам. №145.

Віддруковано з оригіналу макету замовника.
Центр оперативного друку «Документ Принт»
ФОП Кушнір Ю.В.
м. Вінниця, вул. Академіка Янгеля, 4, 1-й поверх, оф. 114.
Тел. 067 390 20 88

